॥ ओ३म् ॥

"वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है, वेद का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है ॥"

आनन्दसमाचार ।

अथर्ववेदभाष्यम्—जिन वेदों की महिमा सब बड़े २ ऋषि, मुनि और योगी गा आये हैं और विदेशी विद्वान् जिनका अर्थ खोजने में लग रहे हैं। वे अब तक संस्कृत में हो के कारण बड़े कठिन थे। ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद का अर्थ तो भाषा में हो चुक है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था इस महात्रुटि को पूरा कर के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी ने उत्साह किया है। वे भाष्य को नागर (हिन्दी) और संस्कृत में वेद, निघण्टु, निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से ब परिश्रम के साथ बनाकर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है। १—सूक्त के देवता, छन्द उपदेश, २-सस्वर मूल मन्त्र ३-सस्वर पदपाठ, ४—मन्त्रों के शब्दों को कोष्ठ में देकर सान्वय भावार्थ, ५—भावार्थ, ६—आव श्यक टिप्पणी पाठान्तर अनुरूप पाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े काण्ड हैं, एक एक काण्ड का भावपूर्ण संक्षिप्त स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल हिन्दी और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छपकर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेदप्रेमी श्रीमान् राजे, महाराजे, सेठ, साहूकार, विद्वान् और सर्व साधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें और जगत्पिता परमात्म के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यकविद्या, शिल्पविद्या, राजविद्यादि अनेक क्रियाओं का तत्त्व जानकर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें छपाई उत्तम और कागज़ बढ़िया रायल अठपेजी है।

स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जन २०) सैकड़ा छोड़कर पुस्तक वी० पी० वा नगद दाम पर पाते हैं। डाकव्यय ग्राहक देते हैं।

काण्ड	१ भूमिका सहित	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
मूल्य	१।)	१।-)	१॥-)	२)	१॥।=)	३)	२।)	२)	२।)	२॥)	२।)

काण्ड	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	मन्त्र सूची		पृष्ठ ३,६०० लगभग
मूल्य	२=)	१।≡)	१।)	१-)	॥-)	।≡)						२९=)

काण्ड—१८ छप रहा है। कांड १९ शीघ्र प्रकाशित होगा।

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र ईश्वर स्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्तिकरण, हवनमन्त्र, वामदेव्यगान सरल भाषा में शब्दार्थ सहित संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ ६०, मूल्य ।)॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः) ब्रह्मनिरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अंग्रेज़ी में बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४८ मूल्य ।=)

रुद्राध्यायः—मूलमात्र बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४ मूल्य)॥

वेदविद्यायें—वेदों में विमान, नौका अस्त्र शस्त्र निर्माण, व्यापार, गृहस्थ, अतिथि सभा, ब्रह्मचर्यादि का वर्णन मूल्य -)॥

पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी

२५ दिसम्बर १९१८। ५२, लूकरगंज, प्रयाग। (Allahabad)

१—सूक्त विवरण अथर्ववेद, काण्ड १५ ॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
१	व्रात्य आसीदीयमान	व्रात्य वा मन्त्रोक्त	परमात्मा और जीवात्मा	निचृत् साम्नी पङ्क्ति आदि
२	स उदतिष्ठत् स प्राचीं	व्रात्य	परमेश्वर की सर्वव्यापकता	साम्न्यनुष्टुप् आदि
३	स संवत्सरमूर्ध्वो	व्रात्य	परमात्मा का विराट् रूप	आर्षी गायत्री आदि
४	तस्मै प्राच्या दिशः	व्रात्य	परमेश्वर का रक्षा गुण	दैवी जगती आदि
५	तस्मै प्राच्या दिशो	परमात्मा	परमात्मा अन्तर्यामी	आर्षी गायत्री आदि
६	स ध्रुवां दिशमनु	व्रात्य	ईश्वर सर्व स्वामी	आसुरी पङ्क्ति आदि
७	स महिमा सद्रुर्भूत्वा	व्रात्य	परमात्मा की व्यापकता	निचृदार्षी गायत्री आदि
८	सोऽरज्यत ततो राज	व्रात्य	परमेश्वर की प्रभुता	साम्न्युष्णिक् आदि
९	स विशोऽनु व्यचलत्	व्रात्य	राजधर्म की व्यवस्था	आसुरी जगती आदि
१०	तद् यस्यैवं विद्वान्	व्रात्य	अतिथि सत्कार महिमा	साम्नी बृहती आदि
११	तद् यस्यैवं विद्वान्	व्रात्य	अतिथि सत्कार विधान	आसुरी गायत्री आदि
१२	तद् यस्यैवं विद्वान्	व्रात्य	यज्ञ में विद्वान् की सम्मति	स्वराडार्षी गायत्री
१३	तद् यस्यैवं विद्वान्	व्रात्य	अतिथि और अनतिथि	आर्च्युष्णिक् आदि
१४	स यत् प्राचीं दिशमनु	व्रात्य	अतिथि का उपकार	आर्च्युष्णिक् आदि
१५	तस्य व्रात्यस्य	व्रात्य	अतिथि का सामर्थ्य	दैवी पङ्क्ति आदि
१६	तस्य व्रात्यस्य	व्रात्य	अतिथि का सामर्थ्य	दैवी पङ्क्ति आदि
१७	तस्य व्रात्यस्य	व्रात्य	व्रात्य का सामर्थ्य	दैवी पङ्क्ति आदि
१८	तस्य व्रात्यस्य	व्रात्य	व्रात्य का सामर्थ्य	दैवी पङ्क्ति आदि

२—अथर्ववेद, काण्ड १५ के मन्त्र अन्य वेदों में सम्पूर्ण वा कुछ भेद से ॥

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्व वेद। (काण्ड १५) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मण्डल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद अध्याय मन्त्र	सामवेद, पूर्वार्चिक उत्तरार्चिक इत्यादि

—कुछ नहीं—

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ।

पञ्चदशं काण्डम् ॥

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ ॥

१—८ ॥ व्रात्यो मन्त्रोक्तो वा देवता ॥ १ निचृत् साम्नी पङ्क्तिः ; २ साम्नी बृहती ; ३ प्राजापत्यनुष्टुप् ; ४ आर्ची गायत्री ; ५ साम्न्यनुष्टुप् ; ६ प्राजापत्या बृहती ; ७ आसुरी पङ्क्तिः ; ८ आर्च्यनुष्टुप् ॥

अध्यात्मोपदेशः—परमात्मा और जीवात्मा का उपदेश ॥

अथवा सृष्टिविद्योपदेशः—अथवा सृष्टिविद्या का उपदेश ॥

व्रात्य आसीदीयमान एव स प्रजापतिं समैरयत् ॥ १ ॥

व्रात्यः । आसीत् । ईयमानः । एव । सः । प्रजा-पतिम् । सम् । ऐरयत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(व्रात्यः) व्रात्य [अर्थात् सब समूहों का हितकारी परमात्मा] (ईयमानः) चलता हुआ (एव) ही (आसीत्) वर्तमान था, (सः) उसने

१—(व्रात्यः) पृषिरञ्जिभ्यां कित् । उ० ३ । १११ । वृञ् वरणे स्वीकरणे—अतच्, कित्, आडागमः पृषोदरादित्वात् । व्रातः समूहः । व्राताः, मनुष्याः—निघ० २ । ३ । तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । व्रात—यत् । यद्वा । पृषिरञ्जिभ्यां कित् । उ० ३ । १११ । वृञ् वरणे—अतच् कित् । व्रतं कर्म—निरु० २ । १३ । व्रत—ण्यप्रत्ययः । व्रातेभ्यः सर्वसमूहेभ्यो हितः । गणपतिः परमेश्वरः । सर्वहितैषी ब्रह्मचर्यादिव्रतधारको विद्वान् । अतिथिः (आसीत्) अभवत् (ईयमानः)

(प्रजापतिम्) [अपने] प्रजापालक गुण को (सम्) यथावत् (ऐरयत्) उकसाया ॥ १ ॥

भावार्थ—सृष्टि से पहिले प्रलय की अगम्य अवस्था में एक गणपति परमेश्वर सर्वव्यापक होरहा था, उसने सृष्टि उत्पन्न करने के लिये अपने गुणों में चेष्टा प्रकट की ॥ १ ॥

स प्रजापतिः सुवर्णमात्मन्नपश्यत् तत् प्राजनयत् ॥ २ ॥

सः । प्रजा-पतिः । सु-वर्णम् । आत्मन् । अपश्यत् । तत् । प्र । अजनयत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सः) उस (प्रजापतिः) प्रजापालक [परमात्मा] ने (सुवर्णम्) सुन्दर वरणीय [स्वीकरणीय] सामर्थ्य [वा सुवर्णसमान प्रकाशस्वरूप] को (आत्मन्) अपने में (अपश्यत्) देखा और (तत्) उसको (प्र अजनयत्) प्रकट किया ॥ २ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने अपने सृष्टिसाधक सामर्थ्य को वा अपने प्रकाशस्वरूप को विचार कर प्रकट किया ॥ २ ॥

तदेकमभवत् तल्ललाममभवत् तन्महदभवत् तज्ज्येष्ठमभवत् तद् ब्रह्माभवत् तत् तपोऽभवत् तत् सत्यमभवत् तेन प्राजायत ३

तत् । एकम् । अभवत् । तत् । ललामम् । अभवत् । तत् । महत् । अभवत् । तत् । ज्येष्ठम् । अभवत् । तत् । ब्रह्म । अभवत् । तत् । तपः । अभवत् । तत् । सत्यम् । अभवत् । तेन । प्र । अजायत ॥ ३ ॥

ईङ् गतौ—शानच् । गच्छन् । व्यापकः (एव) निश्चयेन (सः) परमेश्वरः (प्रजापतिम्) स्वकीयं प्रजापालकं गुणम् (सम्) सम्यक् पूर्णतया (ऐरयत्) प्रेरितवान् ॥

२—(सः) (प्रजापतिः) प्रजापालकः परमात्मा (सुवर्णम्) कृवृजृसिद्रु० । उ० ३ । १० । वृञ् वरणे—नप्रत्ययो नित् । सुष्ठु वरणीयं स्वीकरणीयं सामर्थ्यम् । सुवर्णवत्प्रकाशस्वरूपम् (आत्मन्) आत्मनि (अपश्यत्) (तत्) सामर्थ्यं स्वरूपं वा (प्र अजनयत्) प्रकटीकृतवान् ॥

भाषार्थ—(तत्) वह [वरणीय सामर्थ्य] (एकम्) एक [अद्वितीय] (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (ललामम्) प्रधानस्वरूप (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (महत्) गुणों में वृद्ध (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (ज्येष्ठम्) अत्यन्त वयोवृद्ध (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (ब्रह्म) ब्रह्म [बड़ा फैला हुआ व्यापक] (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (तपः) तप [प्रताप वा ऐश्वर्य-स्वरूप] (अभवत्) हुआ, (तत्) वह (सत्यम्) सत्य [विद्यमान जगत् का हितकारी अविनाशी कारणरूप] (अभवत्) हुआ, (तेन) उस [स्वरूप] के साथ (प्र अजायत) वह परमात्मा प्रकट हुआ ॥ ३ ॥

भावार्थ—वह जगदीश्वर अपने अनेक सामर्थ्यों और गुणों को प्रकट करने से सब जगत् में प्रतीत हुआ ॥ ३ ॥

सोऽवर्धत स महानभवत् स महादेवोऽभवत् ॥ ४ ॥

सः । अवर्धत । सः । महान् । अभवत् । सः । महा-देवः । अभवत् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [परमात्मा] (अवर्धत) बढ़ा [उसने अपना सामर्थ्य प्रकट किया], (सः) वह (महान्) महान् [बड़ा, पूजनीय] (अभवत्) हुआ, (सः) वह (महादेवः) महादेव [बड़ा तेजस्वी वा व्यवहार कुशल] (अभवत्) हुआ ॥ ४ ॥

३—(तत्) प्रसिद्धम् (एकम्) अद्वितीयं स्वरूपम् (अभवत्) (तत्) (ललामम्) लल ईप्सायाम्—क्विप् + अम गतौ—अण् । प्रधानस्वरूपम् (अभवत्) (तत्) (महत्) गुणैः पूजनीयम् (अभवत्) (तत्) (ज्येष्ठम्) अतिशयेन वयोवृद्धम् (अभवत्) (तत्) (ब्रह्म) प्रवृद्धं व्यापकस्वरूपम् (अभवत्) (तत्) (तपः) प्रतापस्वरूपम् । ऐश्वर्यस्वरूपम् (अभवत्) (तत्) (सत्यम्) सत्—यत् । सते विद्यमानाय जगते हितम् । अविनाशि कारणरूपम् (अभवत्) (तेन) सामर्थ्येन (प्र अजायत) प्रादुरभवत् ॥

४—(सः) परमात्मा (अवर्धत) प्रवृद्धोऽभवत् (सः) (महान्) पूजनीयः (अभवत्) (सः) (महादेवः) दिवु द्युतौ व्यवहारे च—अच् । महातेजस्वी । महाव्यवहारकुशलः (अभवत्) ॥

भावार्थ—जब संसार में परमात्मा के बड़े बड़े गुण प्रकट हुये, तब वही सब कार्यों में महाचतुर ऋषियों को जान पड़ा ॥ ४ ॥

स दे॒वाना॒मीशां॒ पर्यै॑त् स ईशा॑नोऽभवत् ॥ ५ ॥

सः । दे॒वाना॑म् । ई॒शाम् । परि॑ । ऐ॒त् । सः । ई॒शानः॑ । अ॒भ॒व॒त् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(सः) उस ने (देवानाम्) सब व्यवहारकुशलों की (ईशाम्) ईश्वरता [प्रभुता] को (परि ऐत्) सब ओर से पाया और (सः) वह (ईशानः) परमेश्वर (अभवत्) हुआ ॥ ५ ॥

भावार्थ—वह परमेश्वर ही सब व्यवहारकुशलों से अद्वितीय बड़ा चतुर है, इसी से वह परमेश्वर है ॥ ५ ॥

स ए॑कव्रा॒त्यो॑ऽभवत् स धनु॒राद॑त्त॒ तदे॒वेन्द्र॑धनुः ॥ ६ ॥

सः । ए॒क॒ऽव्रा॒त्यः॑ । अ॒भ॒व॒त् । सः । धनुः॑ । आ । अ॒द॒त्त॒ । तत् । ए॒व । इन्द्र॑ऽधनुः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [परमात्मा] (एकव्रात्यः) अकेला व्रात्य [सब समूहों का हितकारी](अभवत्) हुआ, (सः) उस ने (धनुः) उत्पन्न करने के सामर्थ्य को (आ अदत्त) ग्रहण किया, (तत् एव) वही (इन्द्रधनुः) जीवों के उत्पन्न करने का सामर्थ्य है ॥ ६ ॥

५—(सः) परमात्मा (देवानाम्) व्यवहारकुशलानाम् (ईशाम्) ईश ऐश्वर्ये—अ, टाप् । ईशा ईशस्य पत्नी विभूतिः । ईश्वरताम् । प्रभुताम् (परि) सर्वतः (ऐत्) प्राप्नोत् (सः) (ईशानः) ईश—चानश् । परमेश्वरः (अभवत्) ॥

६—(सः) परमात्मा (एकव्रात्यः) म० १ । अद्वितीयः सर्वसमूहहितकरः (अभवत्) (सः) (धनुः) अर्त्तिपृवपियजितनिधानतपिभ्यो नित् । उ० २ । ११७ । धन धान्ये उत्पादने च—उसि । उत्पादनसामर्थ्यम् (आदत्त) गृहीतवान् (तत्) सामर्थ्यम् (एव) निश्चयेन (इन्द्रधनुः) इन्द्राणां जीवानामुत्पादनसामर्थ्यम् ॥

भावार्थ—अद्वितीय परमात्मा ने पूर्वोक्त सामर्थ्यों को अपने से प्रकट करके दृश्यमान जीवों की सृष्टि को उत्पन्न किया ॥ ६ ॥

नीलमस्योदरं लोहितं पृष्ठम् ॥ ७ ॥

नीलम् । अस्य । उदरम् । लोहितम् । पृष्ठम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(नीलम्) निश्चित ज्ञान (अस्य) उस [परमात्मा] का (उदरम्) उदर [समान है] और (लोहितम्) उत्पन्न करने का सामर्थ्य (पृष्ठम्) पीठ [समान है] ॥ ७ ॥

भावार्थ—परमात्मा में निश्चित ज्ञान और सृष्टि रचना स्वाभाविक गुण हैं ॥ ७ ॥

नीलेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रोर्णोति लोहितेन द्विषन्तं विध्यतीति ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ ८ ॥

नीलेन । एव । अप्रियम् । भ्रातृव्यम् । प्र । ऊर्णोति । लोहितेन । द्विषन्तम् । विध्यति । इति । ब्रह्मवादिनः । वदन्ति ८

भाषार्थ—वह [परमात्मा अपने] (नीलेन) निश्चित ज्ञान से (एव) ही (अप्रियम्) अप्रिय (भ्रातृव्यम्) वैरी [विघ्न] को (प्र ऊर्णोति) ढक देता है और (लोहितेन) उत्पादन सामर्थ्य से (द्विषन्तम्) द्रोह करते हुये [विघ्न] को (विध्यति) बीधता [छेद डालता] है—(इति) ऐसा (ब्रह्मवादिनः) ब्रह्मवादी लोग (वदन्ति) कहते हैं ॥ ८ ॥

७—(नीलम्) नि+इल गतौ-क, । इला वाङ्नाम-निघ० १ । ११ । नि निश्चितं ज्ञानम् (अस्य) परमात्मनः (उदरम्) उदरस्थानीयम् (लोहितम्) रुहेरश्च लो वा । उ० ३ । ६४ । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च—इतन्, रस्य लः । उत्पादनसामर्थ्यम् (पृष्ठम्) पृष्ठतुल्यम् ॥

८—(नीलेन) म० ७ । निश्चितज्ञानेन (एव) (अप्रियम्) अनिष्टम् (भ्रातृव्यम्) शत्रुम् । विघ्नम् (प्रोर्णोति) आच्छादयति (लोहितेन) म० ७ । उत्पादनसामर्थ्येन (द्विषन्तम्) द्रुह्यन्तं विघ्नम् (विध्यति) छिनत्ति (इति) अनेन प्रकारेण (ब्रह्मवादिनः) परमात्मज्ञानिनः (वदन्ति) कथयन्ति ॥

भावार्थ—परमात्मा अपने अटल ज्ञान से सब विघ्नों को हटाकर अपने भक्तों को आनन्द देता है, यह सब बुद्धिमानों का मत है ॥ ८ ॥

सूक्तम् २ ॥

१—२८ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १, ६, ६, १५, २१, २६ साम्न्यनुष्टुप् ; २, १६ आर्च्यनुष्टुप् ; ३ आर्ची पङ्क्तिः ; ४, १८, २४ ब्राह्मी गायत्री ; ५, १३, १६ निचृदार्षी जगती ; ७, २७ पदपङ्क्तिः ; ८ । २८ प्राजापत्या त्रिष्टुप् ; १० आर्ष्युष्णिक् ; ११ भुरिगार्षी त्रिष्टुप् ; १२ आर्षी त्रिष्टुप् ; १४ साम्नी पङ्क्तिः, १७ विराडार्षी पङ्क्तिः ; २० आसुरी गायत्री ; २२ साम्नी त्रिष्टुप् ; २३ निचृदार्षी पङ्क्तिः ; २५ आर्ची जगती ॥

परमेश्वरस्य सर्वत्र व्यापकत्वोपदेशः—परमेश्वर की सर्वत्र व्यापकता का उपदेश ॥

स उद॑तिष्ठ॒त् स प्राचीं॒ दिश॒मनु॒ व्य॑चलत् ॥ १ ॥

सः । उत् । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । सः । प्राचीम् । दिश॑म् । अनु॑ । वि । अ॒च॒ल॒त् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (उत् अतिष्ठत्) खड़ा हुआ (सः) वह (प्राचीम्) सामने वाली [अथवा पूर्व] (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा को अपने सामने वा पूर्व दिशा में व्यापक जानकर आगे को प्रवृत्ति करे ॥ १ ॥

इस सूक्त में परमात्मा के विराट् रूप का वर्णन है ॥

तं बृ॒हच्च॑ रथंत॒रं चा॑दि॒त्याश्च॒ विश्वे॑ च दे॒वा अनु॒ व्य॑चलन् ॥ २ ॥

तम् । बृ॒हत् । च॒ । र॒थ॒म्ऽत॒रम् । च॒ । आ॒दि॒त्याः । च॒ । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः । अनु॒ऽव्य॑चलन् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(बृहत्) बृहत् [बड़ा आकाश] (च च) और (रथन्तरम्)

१—(सः) व्रात्यः परमात्मा (उदतिष्ठत्) प्रादुरभवत् (सः) (प्राचीम्) अ० ३ । २६ । १ । अभिमुखीभूताम् पूर्वाम् (दिशम्) दिशाम् (अनु) अनुलक्ष्य (वि) विविधम् (अचलत्) अचरत् ॥

२—(तम्) व्रात्यं परमात्मानम् (बृहत्) प्रवृद्धमाकाशम् (च) (रथ-

रथन्तर [रमणीय गुणों द्वारा पार होने योग्य जगत्] (च) और (आदित्याः) सब चमकने वाले सूर्य आदि (च) और (विश्वे) सब (देवाः) गति वाले लोक (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे पीछे विचरे ॥२॥

भावार्थ—मनुष्य को चाहिये कि आकाश, भूमि, सूर्य, और सब चलते हुये लोकों को परमात्मा की आज्ञा में चलता हुआ साक्षात् करे ॥ २ ॥

बृह॒ते च॒ वै स र॑थंत॒राय॑ चादि॒त्येभ्य॑श्च॒ विश्वे॑भ्यश्च दे॒वेभ्य॒ आ वृ॑श्चते॒ य ए॒वं वि॒द्वांसं॒ व्रात्य॑मुप॒वद॑ति ॥ ३ ॥

बृ॒ह॒ते । च॒ । वै । सः । र॒थ॒म्ऽत॒राय॑ । च॒ । आ॒दि॒त्येभ्यः॑ । च॒ । विश्वे॑भ्यः । च॒ । दे॒वेभ्यः॑ । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वांस॑म् । व्रात्य॑म् । उ॒प॒ऽवद॑ति ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [मूर्ख] (वै) निश्चय करके (बृहते) बृहत् [बड़े आकाश] के लिये (च च) और (रथन्तराय) रथन्तर [रमणीय गुणों द्वारा पार होने योग्य जगत्] के लिये (च) और (आदित्येभ्यः) चमकने वाले सूर्य आदि के लिये (च) और (विश्वेभ्यः) सब (देवेभ्यः) गति वाले लोकों के लिये (आ) सब प्रकार (वृश्चते) दोषी होता है, (यः) जो [मूर्ख]

न्तरम्) अ० ८ । १० (२) । ६ । रमु क्रीडायाम्—क्थन्+तॄ प्लवनतरणयोः—खच्, मुम् च । रमणीयैर्गुणैस्तरणीयं जगत् (च) (आदित्याः) आदीप्यमानाः सूर्यादिलोकाः (च) विश्वे) सर्वे (च) (देवाः) दिवु गतौ—पचाद्यच् । गतिमन्तो लोकाः (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य व्यचरन् ॥

३—(बृहते) प्रवृद्धायाकाशाय (च) (वै) निश्चयेन (रथन्तराय) रमणीयैर्गुणैस्तरणीयाय जगते (च) (आदित्येभ्यः) आदीप्यमानेभ्यः सूर्यादिभ्यः (च) (विश्वेभ्यः) (च) (देवेभ्यः) गतिमद्भ्यो लोकेभ्यः (आ) समन्तात् (वृश्चते) वृश्च्यते । छिद्यते । दूषितो भवति (यः) मूर्खः (एवम्) इण्शीभ्यां वन् । उ० १ । १५२ । इण् गतौ-वन् । एवैरयनैरवनैर्वा—निरु० २ । २५ । एति प्राप्नोतीत्येवस्तम् । ईदृशम् । व्यापकम् (विद्वांसम्) विज्ञातारम् (व्रात्यम्)

(एवम्) ऐसे वा व्यापक (विद्वांसम्) ज्ञानवान् (व्रात्यम्) व्रात्य [सब समूहों के हितकारी परमात्मा] को (उपवदति) बुरा कहता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा के गुणों को साक्षात् न करके तत्त्वज्ञान नहीं पाता, वह संसार के पदार्थों से यथावत् उपकार नहीं ले सकता ॥ ३ ॥

बृहतश्च वै स रथंतरस्यं चादित्यानां च विश्वेषां च देवानां प्रियं धामं भवति तस्य प्राच्यां दिशि ॥ ४ ॥

बृहतः । च । वै । सः । रथम्-तरस्यं । च । आदित्यानाम् । च । विश्वेषाम् । च । देवानाम् । प्रियम् । धामं । भवति । तस्यं । प्राच्याम् । दिशि ॥ ४ ॥

श्रद्धा पुंश्चली मित्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ ५ ॥

श्रद्धा । पुंश्चली । मित्रः । मागधः । वि-ज्ञानंम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री । केशाः । हरितौ । प्र-वर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ ५ ॥

भूतं च भविष्यच्च परिष्कन्दौ मनो विपथम् ॥ ६ ॥

भूतम् । च । भविष्यत् । च । परि-स्कन्दौ । मनः । वि-पथम् ॥ ६ ॥

मातरिश्वा च पवमानश्च विपथवाहौ वातः सारथी रेष्मा प्रतोदः ॥ ७ ॥

मातरिश्वा । च । पवमानः । च । विपथ-वाहौ । वातः । सारथिः । रेष्मा । प्र-तोदः ॥ ७ ॥

म० १। व्रातेभ्यः सर्वसमूहेभ्यो हितकरं परमात्मानम् (उपवदति) हीनं कथयति । निन्दति ॥

कीर्तिश्च यशश्च पुरःसरावैनं कीर्तिर्गच्छत्या यशो गच्छति य एवं वेद ॥ ८ ॥

कीर्तिः । च । यशः । च । पुरः-सरौ । आ । एनम् । कीर्तिः । गच्छति । आ । यशः । गच्छति । यः । एवम् । वेद ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (बृहतः) बृहत् [बड़े आकाश] का (च च) और भी (रथन्तरस्य) रथन्तर [रमणीय गुणों द्वारा पार होने योग्य जगत्] का (च) और (आदित्यानाम्) चमकने वाले सूर्यों का (च) और (विश्वेषाम्) सब (देवानाम्) गति वाले लोकों [अर्थात् उनके ज्ञान] का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है और (तस्य) उस [विद्वान्] के लिये (प्राच्यां दिशि) सामने वाली [वा पूर्व] दिशा में ॥ ४ ॥ (श्रद्धा) इच्छा (पुंश्चली) पुंश्चली [पर पुरुषों में जाने वाली व्यभिचारिणी स्त्री, तथा परस्त्रीगामी व्यभिचारी पुरुष के समान घृणित] (मित्रः) स्नेह (मागधः) भाट [स्तुतिपाठक के समान], (विज्ञानम्) विज्ञान [विवेक] (वासः) वस्त्र [समान], (अहः) दिन (उष्णीषम्) [धूप रोकने वाली] पगड़ी [समान], (रात्री) रात्री (केशाः) केश [समान],

४—(बृहतः) प्रवृद्धस्याकाशस्य (च) (वै) (सः) विद्वान् (रथन्तरस्य) रमणीयैर्गुणैस्तरणीयस्य जगतः (च) (आदित्यानाम्) आदीप्यमानानां सूर्याणाम् (च) (विश्वेषाम्) (च) (देवानाम्) गतिमतां लोकानाम् (प्रियम्) (धाम) गृहम् (भवति) (तस्य) चतुर्थ्यां षष्ठी । विदुषे जनाय (प्राच्याम्) अभिमुखीभूतायाम् । पूर्वस्याम् (दिशि) दिशायाम् ॥

५—(श्रद्धा) श्रिञ् सेवायाम्, श्रिय दाहे, श्री पाके वा—डति+डु धाञ् धारणपोषणयोः—अङ्, टाप् । इच्छा । श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा—अमर० २३ । १०२ (पुंश्चली) पुंस्सु अन्यपुरुषेषु चलतीति । पुंस्+चल गतौ—अच्, ङीप् । व्यभिचारिणी कुलटेव घृणिता (मित्रः) स्नेहः (मागधः) मगि गतौ-घञ्+धा—क, पृषोदरादिरूपम् । स्तुतिपाठको यथा (विज्ञानम्) विवेकः (वासः) वस्त्रं यथा (अहः) दिनम् (उष्णीषम्) उष्ण+ईष हिंसायाम्—क, शकन्ध्वादिरूपम् तापनिवारकं शिरोवेष्टनवस्त्रं यथा (रात्री) (केशाः) (हरितौ) धारणाकर्षणगुणौ (प्रवर्तौ) वृतु वर्तने—अच् । द्वे वर्तुले कुण्डले ।

(हरितौ) दोनों धारण आकर्षण गुण (प्रवर्तौ) दो गोलकुण्डल [कर्णभूषण समान] और (कल्मलिः) [गति देने वाली] तारा गणों की झलक (मणिः) मणि [मणियों के हार समान] ॥ ५ ॥ (भूतम्) भूत [बीता हुआ (च च) और भी (भविष्यत्) भविष्यत् [आने वाला] (परिष्कन्दौ) [सब ओर चलने वाले] दो सेवक [समान], (मनः) मन (विपथम्) विविध मार्गगामी रथ [यान आदि समान] ॥ ६ ॥ (मातरिश्वा) आकाश में घूमने वाला सूत्रात्मा [वायु विशेष] (च च) और भी (पवमानः) संशोधक वायु (विपथवाहौ) दो रथ लेचलने वाले [बैल घोड़े आदि समान], (वातः) वात [सामान्य वायु] (सारथिः) सारथी [रथ हांकने वाले के समान] (रेष्मा) आंधी (प्रतोदः) अङ्कुश [कोड़ा, पैना समान] ॥ ७ ॥ (कीर्तिः) कीर्ति [दान आदि से बड़ाई] (च च) और (यशः) यश [शूरता आदि से बड़ाई] (पुरःसरौ) दो अग्रधावक [पायक समान] हैं, (एनम्) उस [विद्वान्] को (कीर्तिः) कीर्ति [दान आदि से बड़ाई] (आ) आकर (गच्छति) मिलती है, (यशः) यश [शूरता आदि से बड़ा नाम] (आ) आकर, (गच्छति) मिलता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [ब्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ८ ॥

कर्णभूषणे (कल्मलिः) अर्तिस्तुसुहु० । उ० १ । १४० । कल गतौ-मन्+ला दाने-कि । गतिदात्री तारादीप्तिः (मणिः) मणिभूषणं यथा ॥

६—(भूतम्) अतीतम् (च) (भविष्यत्) अनागतम् (च) (परिष्कन्दौ) स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—घञ् । परितो गन्तारौ परपुष्टौ । सेवकौ यथा (मनः) चित्तम् (विपथम्) विविधगमनं यानम् ॥

७—(मातरिश्वा) आकाशे गमनशीलः सूत्रात्मा वायुः (च) (पवमानः) संशोधको वायुः (च) (विपथवाहौ) रथवाहकौ वृषभौ यथा (वातः) सामान्यपवनः (सारथिः) सर्तेर्णिच्च । उ० ४ । ८९ । सृ गतौ—घथिन्, णित् । रथचालकः (रेष्मा) रिष हिंसायाम्—मनिन् । प्रचण्डवायुः (प्रतोदः) तुद-घञ् । अश्वादिताडनदण्डः ॥

८—(कीर्तिः) दानादिप्रभवा ख्यातिः (च) (यशः) दानादिप्रभवं नाम (च) (पुरःसरौ) अग्रधावकौ (आ) आगत्य (एनम्) विद्वांसम् (कीर्तिः) (गच्छति) प्राप्नोति (आ) (यशः) (गच्छति) (यः) विद्वान् पुरुषः (एवम्) म० २ । ईदृशं व्यापकं वा परमात्मानम् (वेद) जानाति ॥

भावार्थ—जब मनुष्य योगाभ्यास करके शुद्ध ज्ञान द्वारा परमाणु से लेकर परमेश्वर तक साक्षात् करलेता है, वह पूर्णकाम और पूर्णविज्ञानी होकर संसार में अपने आप कीर्ति और यश पाता है ॥ ४—८ ॥

स उद॑तिष्ठत् स दक्षि॑णां दिश॒मनु॒ व्य॑चलत् ॥ ९ ॥

० सः । दक्षि॑णाम् । दिश॑म् । ० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (उत् अतिष्ठत) खड़ा हुआ, (सः) वह (दक्षिणाम्) दाहिनी [वा दक्षिण] (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमात्मा को अपनी दाहिनी वा दक्षिण दिशा में व्यापक जानकर आगे बढ़े ॥ ९ ॥

तं य॑ज्ञायज्ञियं॑ च वामदे॒व्यं च॑ य॒ज्ञश्च॒ यज॑मानश्च प॒शव॑श्चानु॒व्य॑चलन् ॥ १० ॥

तम् । य॒ज्ञा॒य॒ज्ञियम् । च॒ । वा॒म॒-दे॒व्यम् । च॒ । य॒ज्ञः । च॒ । यज॑मानः । च॒ । प॒शवः॑ । च॒ । अ॒नु॒-व्य॑चलन् ॥ १० ॥

भाषार्थ—(यज्ञायज्ञियम्) सब यज्ञों का हितकारी [वेदज्ञान] (च च) और (वामदेव्यम्) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] से जताया गया [भूतपञ्चक] (च) और (यज्ञः) यज्ञ [पूजनीय व्यवहार] (च) और (यजमानः) यजमान [पूजनीय व्यवहार करने वाला पुरुष] (च) और (पशवः) सब जीव जन्तु (तम्) उस [परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे पीछे विचरे ॥ १० ॥

९—(दक्षिणाम्) अवामभागस्थाम् । दक्षिणस्थाम् । अन्यत्पूर्ववत्—म० १॥

१०—(तम्) व्रात्यं परमात्मानम् (यज्ञायज्ञियम्) अ० ८ । १० (२) । ६ । यज्ञायज्ञ—घप्रत्ययः । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो हितं वेदज्ञानम् (च) (वामदेव्यम्) अ० ४ । ३४ । १ । वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ । पा० ४ । २ । ९ । वामदेव—ड्य । वामदेवेन श्रेष्ठपरमेश्वरेण विज्ञापितं पृथिव्यादिभूतपञ्चकम् (च) (यज्ञः) पूजनीयव्यवहारः (च) (यजमानः) पूजनीयव्यवहारकर्ता (च) (पशवः) जन्तवः—निरु० ११ । २९ (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य विचरितवन्तः ॥

भावार्थ—सब ऋग्वेद आदि वेद पृथिवी आदि पञ्चभूत, सद्व्यवहार और सत्कर्मी पुरुष और सब प्राणी परमात्मा के अनुशासनगामी हैं ॥ १० ॥

यज्ञायज्ञियाय च वै स वामदेव्याय च यज्ञाय च यजमानाय च पशुभ्यश्चा वृश्चते य एवं विद्वांसं व्रात्यमुपवदति ११

यज्ञायज्ञियाय । च । वै । सः । वाम-देव्याय । च । यज्ञाय । च । यजमानाय । च । पशु-भ्यः । च । आ । वृश्चते ।०११

भाषार्थ—(सः) वह [मूर्ख] (वै) निश्चय करके (यज्ञायज्ञियाय) सब यज्ञों के हितकारी [वेद ज्ञान] के लिये (च च) और भी (वामदेव्याय) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] से जताये गये [भूतपञ्चक] के लिये (च) और (यज्ञाय) पूजनीय व्यवहार के लिये (च) और (यजमानाय) यजमान [पूजनीय व्यवहार करने वाले] के लिये (च) और (पशुभ्यः) सब जीव जन्तुओं के लिये (आ) सब प्रकार (वृश्चते) दोषी होता है, (यः) जो [मूर्ख] (एवम्) ऐसे वा व्यापक (विद्वांसम्) ज्ञानवान् (व्रात्यम्) व्रात्य [सब समूहों के हितकारी परमात्मा] को (उपवदति) बुरा कहता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३ देखो—अर्थात् अज्ञानी अनीश्वरवादी पापात्मा मनुष्य अपने शुभ कर्तव्यों में सर्वथा असमर्थ होता है ॥ ११ ॥

यज्ञायज्ञियस्य च वै स वामदेव्यस्य च यज्ञस्य च यजमानस्य च पशूनां च प्रियं धाम भवति तस्य दक्षिणायां दिशि ॥१२॥

यज्ञायज्ञियस्य । च । वै । सः । वाम-देव्यस्य । च । यज्ञस्य । च । यजमानस्य । च । पशूनाम् । च । प्रियम् । धाम । भवति । तस्य । दक्षिणायाम् । । दिशि ॥ १२ ॥

११—(यज्ञायज्ञियाय) म० १० । सर्वयज्ञहितकराय वेदज्ञानाय (वामदेव्याय) श्रेष्ठपरमात्मना विज्ञापिताय भूतपञ्चकाय (यज्ञाय) श्रेष्ठव्यवहाराय (यजमानाय) श्रेष्ठव्यवहारकारकाय पुरुषाय (पशुभ्यः) सर्वप्राणिभ्यः । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

उषाः पुंश्चली मन्त्रो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ १३ ॥

उषाः । पुंश्चली । मन्त्रः । मागधः । वि-ज्ञानम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री । केशाः । हरितौ । प्र-वर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ १३ ॥

अमावास्या च पौर्णमासी च परिष्कन्दौ मनो० । ० ॥ १४ ॥

अमा-वास्या । च । पौर्ण-मासी । च । ० ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (यज्ञायज्ञियस्य) सब यज्ञों के हितकारी [वेद ज्ञान] का (च च) और भी (वामदेव्यस्य) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] से जताये गये [भूतपञ्चक] का (च) और (यज्ञस्य) यज्ञ [पूजनीय व्यवहार] का (च) और (यजमानस्य) यजमान [पूजनीय व्यवहार करने वाले पुरुष] का (च) और (पशूनाम्) सब जीव जन्तुओं का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है। और (तस्य) उस [विद्वान्] के लिये (दक्षिणायाम्) दाहिनी [वा दक्षिण] (दिशि) दिशा में ॥ १२ ॥ (उषाः) हिंसा (पुंश्चली) पुंश्चली [पर पुरुषों में जाने वाली व्यभिचारिणी स्त्री, तथा परस्त्रीगामी व्यभिचारी पुरुष के समान घृणित], (मन्त्रः) मननगुण (मागधः) भाट [स्तुतिपाठक के समान], (विज्ञानम्) विज्ञान [विवेक] (वासः) वस्त्र [समान], (अहः) दिन (उष्णीषम्) [धूप रोकने वाली] पगड़ी [समान], (रात्री) रात्री (केशाः) केश [समान], (हरितौ) दोनों धारण आकर्षण गुण (प्रवर्तौ) दो गोल—

१२—(यज्ञायज्ञियस्य) सर्वव्यवहारहितस्य वेदज्ञानस्य (वामदेव्यस्य) श्रेष्ठपरमात्मना ज्ञापितस्य भूतपञ्चकस्य (यज्ञस्य) पूजनीयव्यवहारस्य (यजमानस्य) पूजनीयकर्मकारस्य पुरुषस्य (पशूनाम्) सर्वजन्तूनाम् (तस्य) तस्मै (दक्षिणायाम्) अवामदेशस्थायाम् । दक्षिणस्याम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४॥

१३—(उषाः) उषः किच्च । उ० ४ । २३४ । उष दाहे वधे च—असि। हिंसा (मन्त्रः) सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् । उ० ४ । १५८ । मन ज्ञाने—ष्ट्रन् । मननगुणः । अन्यत् पूर्ववत्—म० ५ ॥

कुण्डल [कर्णभूषण समान] और (कल्मलिः) [गति देने वाली] तारों की झलक (मणिः) मणि [मणियों के हार समान] ॥ १३ ॥ (अमावास्या) अमावस [कृष्णपक्ष की अन्तिम तिथि, अर्थात् अन्धकार वा अविद्या (च च) और भी (पूर्णमासी) पूर्णमासी [शुक्लपक्ष की अन्तिम तिथि, अर्थात् प्रकाश वा विद्या] (परिष्कन्दौ) [सब ओर चलने वाले] दो सेवक [समान] (मनः) मन......[म० ६, ७, ८] ॥ १४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा के ज्ञान के साथ अविद्या के त्याग और विद्या की प्राप्ति से योग्य पदार्थों के उपकार और अयोग्यों के अपकार को जानकर अपना कर्तव्य करता है; वह संसार में कीर्तिमान् और यशस्वी होता है ॥ १२—१४ ॥

स उदतिष्ठत् स प्रतीचीं दिशमनु व्यचलत् ॥ १५ ॥

० सः । प्रतीचीम् । दिशम् । ० ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (उत् अतिष्ठत्) खड़ा हुआ (सः) वह (प्रतीचीम्) पीछे वाली [वा पश्चिम] (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १५ ॥

भावार्थ—मनुष्य पीछे वाली वा पश्चिम दिशा में परमात्मा की व्यापकता विचार कर पुरुषार्थ करे ॥ १५ ॥

तं वैरूपं च वैराजं चापश्च वरुणश्च राजानुव्यचलन् ॥१६॥

तम् । वैरूपम् । च । वैराजम् । च । आपः । च । वरुणः । च । राजा । अनु-व्यचलन् ॥ १६ ॥

१४—(अमावास्या) अमा सह चन्द्रार्कौ वसतो यत्र तिथौ सा, अमा + वस निवासे—आधारे ण्यत्, टाप् । कृष्णपक्षशेषतिथिः अन्धकारः । अविद्या (पौर्णमासी) पूर्णो मासश्चन्द्रो वर्तते यस्यां तिथौ सा । पूर्णमासादण् । वा० पा० ४ । २ । ३५ । पूर्णमास—अण् । शुक्लपक्षान्तिमतिथिः प्रकाशः । विद्या । अन्यत् पूर्ववत्—म० ६ ॥

१५—(प्रतीचीम्) पश्चाद्भागस्थाम् । पश्चिमाम् । अन्यत् पूर्ववत्—म० १ ॥

भाषार्थ—(वैरूपम्) वैरूप [विविध पदार्थों का जताने वाला वेद ज्ञान] (च च) और (वैराजम्) वैराज [विराट् रूप, अर्थात् बड़े ऐश्वर्यवान् वा प्रकाशमान परमात्मा के स्वरूप का प्राप्त कराने वाला मोक्षज्ञान] (च) और (आपः) प्रजायें [सृष्टि की वस्तुयें] (च) और (राजा) राजा [ऐश्वर्यवान्] (वरुणः) श्रेष्ठ जीव [मनुष्य] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे पीछे विचरे ॥ १६ ॥

भावार्थ—ज्ञानी पुरुष साक्षात् करता है कि सब वेदज्ञान, मोक्षज्ञान और सृष्टि के पदार्थ, और सब सृष्टि में उत्तम यह मनुष्य उसी परमात्मा के आश्रित हैं ॥ १६ ॥

वै॒रू॒पाय॑ च॒ वै स वैरा॒जाय॑ चा॒द्भ्यश्च॒ वरु॑णाय च॒ राज्ञ॒ आ वृ॑श्चते॒ य ए॒वं वि॒द्वांसं॒ व्रात्य॑मुप॒वद॑ति ॥ १७ ॥

वै॒रू॒पाय॑ । च॒ । वै । सः । वै॒रा॒जाय॑ । च॒ । अ॒त्-भ्यः । च॒ । वरु॑णाय । च॒ । राज्ञे॑ । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । ० ॥ १७ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [मूर्ख] (वै) निश्चय करके (वैरूपाय) वैरूप [विविध पदार्थों के जताने वाले वेदज्ञान] के लिये (च-च) और भी (वैराजाय) वैराज [विराट् रूप, बड़े ऐश्वर्यवान् वा प्रकाशमान परमात्मा के स्वरूप के प्राप्त कराने वाले मोक्षज्ञान] के लिये (च) और (अद्भ्यः) प्रजाओं के लिये (च) और (राज्ञे) राजा [ऐश्वर्यवान्] (वरुणाय) श्रेष्ठ जीव [मनुष्य] के लिये (आ) सब प्रकार (वृश्चते) दोषी होता है, (यः) जो मूर्ख (एवम्) व्यापक (विद्वांसम्) ज्ञानवान् (व्रात्यम्) व्रात्य

१६—(तम्) व्रात्यम् (वैरूपम्) विरूप—अण् । विविधपदार्थानां रूपं निरूपणं यस्मात् तद् वेदज्ञानम् (च) (वैराजम्) विराज्—अण् । विराड्रूपस्य ऐश्वर्यवतः प्रकाशमानस्य वा परमात्मस्वरूपस्य प्रतिपादकं मोक्षज्ञानम् (च) (आपः) प्रजाः । सृष्टिपदार्थाः (च) (वरुणः) श्रेष्ठजीवो मनुष्यः (च) (राजा) ऐश्वर्यवान् (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य विचरितवन्तः ॥

१७ (वैरूपाय) म० १६ । विविधपदार्थानां निरूपकाय वेदज्ञानाय (वैराजाय) विराड् रूपस्य परमात्मनः स्वरूपस्य प्रापकाय मोक्षज्ञानाय (अद्भ्यः)

[सब समूहों के हितकारी परमात्मा] को (उपवदति) बुरा कहता है ॥ १७ ॥

भावार्थ—परमात्मा के ज्ञान से विमुख पुरुष सब संसार की हानि करके पापी होता है ॥ १७ ॥

वैरूपस्य च वै स वैराजस्य चापां च वरुणस्य च राज्ञः प्रियं धाम भवति तस्य प्रतीच्यां दिशि ॥ १८ ॥

वैरूपस्य । च । वै । सः । वैराजस्य । च । अपाम् । च । वरुणस्य । च । राज्ञः । प्रियम् । धाम । भवति । तस्य । प्रतीच्याम् । दिशि ॥ १८ ॥

इरा पुंश्चली हसो मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ १९ ॥

इरा । पुंश्चली । हसः । मागधः । वि-ज्ञानम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री । केशाः । हरितौ । प्र-वर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ १९ ॥

अहश्च रात्री च परिष्कन्दौ मनो० । ० ॥ २० ॥

अहः । च । रात्री । च । ० ॥ २० ॥

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (वैरूपस्य) वैरूप [विविध पदार्थों के जताने वाले वेदज्ञान] का (च च) और भी (वैराजस्य) वैराज [विराट्रूप ऐश्वर्यवाले वा प्रकाशमान परमात्मा के स्वरूप के प्राप्त करने वाले मोक्षज्ञान] का (च) और (अपाम्) प्रजाओं का (च) और

प्रजाभ्यः (वरुणाय) श्रेष्ठजीवाय-मनुष्याय (राज्ञे) ऐश्वर्यवते । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

१८—(वैरूपस्य) म० १६ । विविधपदार्थानां निरूपकस्य वेदज्ञानस्य (वैराजस्य) म० १६ विराड्रूपस्य परमात्मस्वरूपस्य प्रापकस्य मोक्षज्ञानस्य (अपाम्) प्रजानाम् (वरुणस्य) श्रेष्ठजीवस्य मनुष्यस्य (राज्ञः) ऐश्वर्यवतः (प्रतीच्याम्) पश्चाद्भवायाम् । पश्चिमायाम् । अन्यत् पूर्ववत्—म०–४ ॥

(राज्ञः) ऐश्वर्यवान् (वरुणस्य) श्रेष्ठ जीव [मनुष्य] का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है । और (तस्य) उस [विद्वान्] के लिये (प्रतीच्याम्) पीछे वाली [वा पश्चिम] (दिशि) दिशा में ॥ १८ ॥ (इरा) मदिरा [मद्यवस्तु] (पुंश्चली) पुंश्चली [पर पुरुषों में जाने वाली व्यभिचारिणी स्त्री तथा परस्त्रीगामी व्यभिचारी पुरुष के समान घृणित], (हसः) हास्यरस (मागधः) भाट [स्तुतिपाठक के समान], (विज्ञानम्) विज्ञान [विवेक] (वासः) वस्त्र [समान], (अहः) दिन (उष्णीषम्) [धूप रोकनेवाली] पगड़ी [समान], (रात्री) रात्री (केशाः) केश [समान], (हरितौ) दोनों धारण आकर्षण गुण (प्रवर्तौ) दो गोलकुण्डल [कर्णभूषण समान] और (कल्मलिः) [गति देने वाली] तारों की झलक (मणिः) मणि [मणियों के हार समान] ॥ १६ ॥ (अहः) दिन (च च) और भी (रात्री) रात्री (परिष्कन्दौ) [सब ओर चलने वाले] दो सेवक [समान], (मनः) मन.........[मन्त्र ६, ७, ८] ॥

भावार्थ--मनुष्य वेदज्ञान और मोक्षज्ञान द्वारा परमात्मा को प्राप्त करके दुष्कर्मों के सर्वथा त्याग और सत्कर्मों के निरन्तर निष्काम अनुष्ठान से संसार में आनन्द पाता है ॥ १८, १६, २० ॥

स उदतिष्ठत् स उदीचीं दिशमनु व्यचलत् ॥ २१ ॥

सः । उत् । अतिष्ठत् । सः । उदीचीम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् ॥ २१ ॥

भाषार्थ--(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (उत् अतिष्ठत्) खड़ा हुआ, (सः) वह (उदीचीम्) बायीं [अथवा उत्तर] (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ २१ ॥

भावार्थ--मनुष्य जगदीश्वर को बायीं ओर वा उत्तर दिशा में वर्तमान जानकर आत्मोन्नति करे ॥ २१ ॥

१६--(इरा) ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र० । उ० २ । २८ । इण् गतौ-रन्, टाप्, गुणाभावः । मद्यं वस्तु । मदिरा । इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात् । अमर ० २३ । १७६ । अन्यत् पूर्ववत्--म० ५ ॥

२०--(अहः) दिनम् (रात्री) रात्रिः । अन्यत् पूर्ववत्-म० ६ ॥

२१--(उदीचीम्) वामभागवर्तमानाम् । उत्तरभागस्थाम् । अन्यत् पूर्ववत्-म० १ ॥

तं श्यै॒तं च॑ नौध॒सं च॑ स॒प्तर्ष॑यश्च॒ सोम॑श्च॒ राजा॑नु॒व्य॑चलन् २२

तम् । श्यै॒तम् । च॒ । नौ॒ध॒सम् । च॒ । स॒प्त-ऋ॒षयः॑ । च॒ । सोमः॑ । च॒ । राजा॑ । अ॒नु॒-व्य॑चलन् ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(श्यैतम्) श्यैत [सद्गति बताने वाला वेदज्ञान] (च च) और (नौधसम्) नौधस [ऋषियों का हितकारी मोक्षज्ञान] (च) और (सप्तर्षयः) सात ऋषि [छह इन्द्रियां और सातवीं बुद्धि अर्थात् त्वचा, नेत्र, कान, जिह्वा, नाक, मन और बुद्धि] (च) और (राजा) राजा [ऐश्वर्यवान्] (सोमः) प्रेरक मनुष्य (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे पीछे चले ॥ २२ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदज्ञान से परमात्मा का ज्ञान प्राप्त करके इन्द्रियों और आत्मा की शक्तियों को बढ़ाता हुआ परमेश्वर के आश्रय से बढ़ती करता जावे ॥ २२ ॥

श्यै॒ताय॑ च॒ वै स नौ॑ध॒साय॑ च स॒प्तर्षिभ्य॑श्च॒ सोमा॑य च॒ राज्ञ॒ आ वृ॑श्चते॒ य ए॒वं वि॒द्वांसं॒ व्रात्य॑मुप॒वद॑ति ॥ २३ ॥

श्यै॒ताय॑ । च॒ । वै । सः । नौ॒ध॒साय॑ । च॒ । स॒प्त॒र्षि-भ्यः॑ । च॒ । सोमा॑य । च॒ । राज्ञे॑ । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । यः । ए॒वम् । वि॒द्वां-स॑म् । व्रात्य॑म् । उ॒प॒-वद॑ति ॥ २३ ॥

२२—(तम्) व्रात्यम् (श्यैतम्) हृश्याभ्यामितन् । उ० ३ । ९३ । श्यैङ् गतौ-इतन्, श्येत—अण् । श्येतस्य सद्गतेः प्रतिपादकं वेदज्ञानम् (च) (नौधसम्) णुवो धुट् च । उ० ४ । २२६ । णु स्तुतौ—असि, धुट् च, यद्वा गमेर्डोः । उ० २ । ६७ । नौते डों प्रत्ययः + डु धाञ्—असि, नोधस्—अण् । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधाति—निरु० ४ । १६ । ऋषीणां हितकरं मोक्षज्ञानम् (च) (सप्तर्षयः) अ० ४ । ११ । ९ । सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे । यजु० ३४ । ५५ । सप्त ऋषयः षडिन्द्रियाणि विद्या सप्तमी—निरु० १२ । ३७ । त्वक् चक्षुः श्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धयः (च) (सोमः) प्रेरको मनुष्यः (च) (राजा) ऐश्वर्यवान् (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य विचरितवन्तः ॥

भाषार्थ—(सः) वह [मूर्ख] (वै) निश्चय करके (श्यैताय) श्यैत [सद्गति बताने वाले वेदज्ञान] के लिये (च च) और भी (नौधसाय) नौधस [ऋषियों के हितकारी मोक्षज्ञान] के लिये (च) और (सप्तर्षिभ्यः) सात ऋषियों [छह इन्द्रियों और सातवीं बुद्धि—म० २२] के लिये (च) और (राज्ञे) ऐश्वर्यवान् (सोमाय) प्रेरक जीव [मनुष्य] के लिये (आ) सब प्रकार (वृश्चते) दोषी होता है, (यः) जो [मूर्ख] (एवम्) व्यापक (विद्वांसम्) ज्ञानवान् (व्रात्यम्) व्रात्य [सब समूहों के हितकारी परमात्मा] को (उपवदति) बुरा कहता है ॥ २३ ॥

भावार्थ—कृतघ्न अज्ञानी पुरुष वेदज्ञान और मोक्षज्ञान को नहीं प्राप्त कर सकता और न वह जितेन्द्रिय और हितैषी हो सकता, इसी से वह सदा दुःख में पड़ा रहता है ॥ २३ ॥

श्यैतस्य च वै स नौधसस्य च सप्तर्षीणां च सोमस्य च राज्ञः
प्रियं धाम भवति तस्योदीच्यां दिशि ॥ २४ ॥

श्यैतस्य । च । वै । सः । नौधसस्य । च । सप्त-ऋषीणाम् । च । सोमस्य । च । राज्ञः । प्रियम् । धाम । भवति । तस्य । उदीच्याम् । दिशि ॥ २४ ॥

विद्युत् पुंश्चली स्तनयित्नुर्मागधो विज्ञानं वासोऽहरुष्णीषं
रात्री केशा हरितौ प्रवर्तौ कल्मलिर्मणिः ॥ २५ ॥

वि-द्युत् । पुंश्चली । स्तनयित्नुः । मागधः । वि-ज्ञानम् । वासः । अहः । उष्णीषम् । रात्री । केशाः । हरितौ । प्र-वर्तौ । कल्मलिः । मणिः ॥ २५ ॥

२३—(श्यैताय) म० २२ । सद्गतिप्रापकाय वेदज्ञानाय (नौधसाय) म० २२ । ऋषीणां हितकराय मोक्षज्ञानाय (सप्तर्षिभ्यः) सबुद्धिषडिन्द्रियेभ्यः (सोमाय) प्रेरकाय मनुष्याय (राज्ञे) ऐश्वर्यवते । अन्यत् पूर्ववत्—म० ३ ॥

श्रुतं च विश्रु॑तं च परिष्कन्दौ मनो॑ विपथम् ॥ २६ ॥
श्रुतम् । च । वि-श्रु॑तम् । च । परि-स्कन्दौ । मनः॑ । वि-पथम् ॥ २६ ॥
मातरिश्वा च पव॑मानश्च विपथवाहौ वातः सार॑थी रे॒ष्मा प्रतोदः ॥ २७ ॥
मातरिश्वा । च । पव॑मानः । च । विपथ-वाहौ । वातः॑ । सार॑थिः । रे॒ष्मा । प्र-तोदः ॥ २७ ॥
कीर्तिश्च यश॑श्च पुरःसरावेनं कीर्तिर्गच्छत्या यशो॑ गच्छति य एवं वेद॑ ॥ २८ ॥
कीर्तिः । च । यशः॑ । च । पुरः-सरौ । आ । एनम् । कीर्तिः । गच्छति । आ । यशः॑ । गच्छति । यः । ० ॥ २८ ॥

भावार्थ—(सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (श्यैतस्य) श्यैत [सद्गति बताने वाले वेदज्ञान] का (च च) और भी (नौधसस्य) नौधस [ऋषियों के हितकारी मोक्ष ज्ञान] का (च) और (सप्तर्षीणाम्) सात ऋषियों [छह इन्द्रियों और सातवीं बुद्धि—मन्त्र २२] का (च) और (राज्ञः) ऐश्वर्यवान् (सोमस्य) प्रेरक पुरुष का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है। और (तस्य) उस [विद्वान्] के लिये (उदीच्याम्) बायीं [वा उत्तर] (दिशि) दिशा में ॥२४॥ (विद्युत्) बिजुली [बिजुली समान चंचलता] (पुंश्चली) पुंश्चली [पर पुरुषों में जाने वाली व्यभिचारिणी स्त्री तथा परस्त्रीगामी व्यभिचारी पुरुष के समान घृणित], (स्तनयित्नुः) मेघ की गर्जन (मागधः) भाट [स्तुतिपाठक के समान], (विज्ञानम्) विज्ञान [विवेक] (वासः) वस्त्र [समान], (अहः) दिन (उष्णीषम्) [धूप रोकने

२४—(श्यैतस्य) म० २२ । सद्गतिप्रतिपादकस्य वेदज्ञानस्य (नौधसस्य) ऋषीणां हितकरस्य मोक्षज्ञानस्य (सप्तर्षीणाम्) म० २२ । सबुद्धिषडिन्द्रियाणाम् (सोमस्य) प्रेरकस्य मनुष्यस्य (राज्ञः) ऐश्वर्यवतः । अन्यद् गतम्—म० ४ ॥

२५—(विद्युत्) तडिद्वच् चंचलता (स्तनयित्नुः) मेघगर्जनम् । शेषं गतम्—म० ५ ॥

वाली] पगड़ी [समान], (रात्री) रात्री (केशाः) केश [समान], (हरितौ) दोनों धारण आकर्षण गुण (प्रवर्तौ) दो गोलकुण्डल [कर्णभूषण समान] और (कल्मलिः) [गति देने वाली] तारा गणों की झलक (मणिः) मणि [मणियों के हार समान] ॥ २५ ॥ (श्रुतम्) ख्याति [प्रशंसा] (च च) और (विश्रुतम्) विख्याति [प्रसिद्धि] (परिष्कन्दौ [सब ओर चलने वाले] दो सेवक [समान] (मनः) मन (विपथम्) विविध मार्गगामी रथ [यान आदि समान] ॥ २६ ॥ (मातरिश्वा) आकाश में घूमने वाला सूत्रात्मा [वायु विशेष] (च च) और भी (पवमानः) संशोधक वायु (विपथवाहौ) दो रथ ले चलाने वाले [बैल घोड़े आदि समान], (वातः) वात [सामान्य वायु] (सारथिः) सारथी [रथ हांकने वाले के समान] (रेष्मा) आंधी (प्रतोदः) अंकुश [कोड़ा, पैना समान] ॥२७॥ (कीर्तिः) कीर्ति [दान आदि से बड़ाई] (च च) और भी (यशः) यश [शूरता आदि से बड़ाई] (पुरःसरौ) दो अग्रधावक [पायक समान] हैं, (एनम्) उस [विद्वान्] को (कीर्तिः) कीर्ति [दान आदि से बड़ाई] (आ) आकर (गच्छति) मिलती है, (यशः) यश [शूरता आदि से बड़ा नाम] (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा में लवलीन होता है, वही वेदज्ञान और मोक्षज्ञान से जितेन्द्रिय और सर्वहितैषी होकर संसार में सब पदार्थों से उपकार लेकर आनन्द पाता है ॥ २४—२८ ॥

सूक्तम् ३ ॥

१—११ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ आर्षी गायत्री ; २ साम्न्युष्णिक् ; ३ याजुषी जगती ; ४, ११ आर्च्युष्णिक् ; ५ आर्ची बृहती ; ६ आसुर्यनुष्टुप् ; ७ साम्नी गायत्री ; ८ आसुरी पङ्क्तिः ; ९ आसुरी जगती १० प्राजापत्या त्रिष्टुप् ॥

परमात्मविराड्रूपोपदेशः—परमात्मा के विराट् रूप का उपदेश ॥

स सं॑वत्स॒रमू॒र्ध्वो॑ऽतिष्ठ॒त् तं दे॒वा अ॑ब्रुव॒न् व्रात्य॒ किं नु

२६—(श्रुतम्) ख्यातिः । प्रशंसा (विश्रुतम्) विख्यातिः । प्रसिद्धिः । अन्यद् गतम्—म० ६ ॥

२७—यथा मन्त्रः ७ ॥

२८—यथा मन्त्रः ८ ॥

तिष्ठसीति ॥ १ ॥

सः । सम्-वत्सरम् । ऊर्ध्वः । अतिष्ठत् । तम् । देवाः । अब्रुवन् । व्रात्य । किम् । नु । तिष्ठसि । इति ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (संवत्सरम्) वर्ष भर तक [कुछ काल तक] (ऊर्ध्वः) ऊंचा (अतिष्ठत्) खड़ा रहा, (तम्) उस से (देवाः) देवता [विद्वान् लोग] (अब्रुवन्) बोले—(व्रात्य) हे व्रात्य ! [सब समूहों के हितकारी परमात्मन्] (किम्) क्यों (नु) अब (तिष्ठसि इति) तू खड़ा है ॥ १ ॥

भावार्थ—ऋषि लोग परमात्मा की सत्ता को विविध प्रकार विचारें कि वह जगदीश्वर प्रलय और सृष्टि के बीच क्या क्या करता है ॥ १ ॥

सोऽब्रवीदासन्दीं मे सं भरन्त्विति ॥ २ ॥

सः । अब्रवीत् । आ-सन्दीम् । मे । सम् । भरन्तु । इति ॥२॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (अब्रवीत्) बोला—(आसन्दीम्) सिंहासन (मे) मेरे लिये (सम्) मिलकर (भरन्तु इति) आप धरें॥२॥

भावार्थ—ऋषि लोग अनुभव करते हैं कि वह परमात्मा सर्वोपरि विराजकर अपनी महिमा दिखा रहा है ॥ २ ॥

तस्मै व्रात्यायासन्दीं समभरन् ॥ ३ ॥

तस्मै । व्रात्याय । आ-सन्दीम् । सम् । अभरन् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस (व्रात्याय) व्रात्य [सब समूहों के हितकारी

१—(सः) व्रात्यः परमात्मा (संवत्सरम्) किञ्चित्कालपर्यन्तम् (ऊर्ध्वः) उन्नतः (अतिष्ठत्) स्थितवान् (तम्) व्रात्यम् (देवाः) विद्वांसः (अब्रुवन्) अकथयन् । विचारितवन्तः (व्रात्य) हे सर्वसमूहहितकारिन् (किम्) किमर्थम् (नु) इदानीम् (तिष्ठसि) स्थितोभवसि (इति) पादपूर्तौ ॥

२—(सः) व्रात्यः (अब्रवीत्) (आसन्दीम्) सिंहासनम् (मे) मह्यम् (सम्) संगत्य (भरन्तु) धरन्तु भवन्तः (इति) ॥

३—(तस्मै) तादृशाय (व्रात्याय) सर्वसमूहहितकारिणे परमात्मने

परमात्मा] के लिये (आसन्दीम्) सिंहासन (सम् अभरन्) उन्होंने मिलकर रक्खा ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग परस्पर विचार करके आगे के मन्त्रों की युक्ति से उस परमेश्वर को सर्वोपरि विराजमान समझें ॥ ३ ॥

तस्या ग्रीष्मश्च वसन्तश्च द्वौ पादावास्तां शरच्च वर्षाश्च द्वौ ॥ ४ ॥

तस्याः । ग्रीष्मः । च । वसन्तः । च । द्वौ । पादौ । आस्ताम् । शरत् । च । वर्षाः । च । द्वौ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(वसन्तः) वसन्त ऋतु (च च) और (ग्रीष्मः) घाम ऋतु (तस्याः) उस [सिंहासन] के (द्वौ) दो (च) और (वर्षाः) बरसा ऋतु (च) और (शरत्) शरद् ऋतु (द्वौ) दो (पादौ) पाये (आस्ताम्) थे ॥ ४ ॥

भावार्थ—घाम आदि ऋतुयें अर्थात् समस्त काल परमात्मा के वशीभूत हैं ॥ ४ ॥

बृहच्च रथंतरं चानूच्ये ३ आस्तां यज्ञायज्ञियं च वामदेव्यं च तिरश्च्ये ॥ ५ ॥

बृहत् । च । रथम्-तरम् । च । अनूच्ये ३ इति । आस्ताम् । यज्ञायज्ञियम् । च । वाम-देव्यम् । च । तिरश्च्ये ३ इति ॥ ५

भाषार्थ—(बृहत्) बृहत् [बड़ा आकाश] (च च) और (रथंतरम्) रथंतर [रमणीय गुणों से पार होने योग्य जगत्] (अनूच्ये) दो पाटियां

(आसन्दीम्) सिंहासनम् (सम्) संगत्य (अभरन्) धारितवन्तो विद्वांसः ॥

४—(तस्याः) आसन्द्याः (ग्रीष्मः) निदाघकालः (च) (वसन्तः) (द्वौ) (पादौ) चरणौ (आस्ताम्) अभवताम् (शरत्) शरदृतुः (च) (वर्षाः) वृष्टिकालः (च) (द्वौ) ॥

५—(बृहत्) सू० २ । २ । प्रवृद्धमाकाशम् (रथंतरम्) सू० २ । २ । रमणीयैर्गुणैस्तरणीयं जगत् (च) (अनूच्ये) अनु+उच समवाये—क्यप् । सिंहासनादौ संगमनीये लम्यमाने द्वे काष्ठादिवस्तुनी (आस्ताम्) अभवताम्

[पट्टियां, लंबे काष्ठ आदि जोड़] (च) और (यज्ञायज्ञियम्) सब यज्ञों का हितकारी [वेद ज्ञान] (च) और (वामदेव्यम्) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] से जताया गया [भूतपंचक] (तिरश्च्ये) दो सेरुवे [तिरछे काष्ठ आदि जोड़] (आस्ताम्) थे ॥ ५ ॥

भावार्थ—जैसे मनुष्यकृत सिंहासन में दो पाटी और दो सेरुवे होते हैं, वैसे ही परमेश्वर के सिंहासन के आकाश, जगत् आदि हैं ॥ ५ ॥

ऋचः प्राञ्चस्तन्तवो यजूंषि तिर्यञ्चः ॥ ६ ॥

ऋचः । प्राञ्चः । तन्तवः । यजूंषि । तिर्यञ्चः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(ऋचः) ऋचायें [पदार्थों की गुणप्रकाशक विद्यायें] [उस सिंहासन के] (प्राञ्चः) लम्बे फैले हुये (तन्तवः) तन्तु [सूत] और (यजूंषि) यजुर्मन्त्र (तिर्यञ्चः) तिरछे फैले हुये [तन्तु] थे ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे वस्त्र के ताने बाने में सूत लगते हैं, वैसे ही परमात्मा ने सृष्टि रचना में ऋग्वेद और यजुर्वेद विद्यायें बनायी हैं ॥ ६ ॥

वेद आस्तरणं ब्रह्मोपबर्हणम् ॥ ७ ॥

वेदः । आ-स्तरणम् । ब्रह्म । उप-बर्हणम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(वेदः) धन [उस सिंहासन का] (आस्तरणम्) बिछौना और (ब्रह्म) अन्न (उपबर्हणम्) बालिश [शिर रखने का सहारा] था ॥ ७ ॥

भावार्थ—जैसे सिंहासन पर गद्दी और बालिश लगाये जाते हैं, वैसे ही परमेश्वर ने संसार में धन और अन्न रचे हैं ॥ ७ ॥

(यज्ञायज्ञियम्) सू० २ । १० । सर्वेभ्यो यज्ञेभ्यो हितं वेदज्ञानम् (च) (वामदेव्यम्) सू० २ । १० । श्रेष्ठपरमेश्वरेण विज्ञापितं भूतपञ्चकम् (च) (तिरश्च्ये) तिरस्+च्युङ् गतौ-ड । अन्तर्गते लघुनी द्वे काष्ठादिवस्तुनी ॥

६—(ऋचः) पदार्थविज्ञानप्रकाशिकाविद्याः (प्राञ्चः) प्र+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । प्रकर्षेण प्राप्ताः (तन्तवः) सूत्राणि (यजूंषि) सत्कर्मप्रतिपादकानि ज्ञानानि (तिर्यञ्चः) तिरस्+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । तिर्यग्भवास्तन्तवः ॥

७—(वेदः) विद्लृ लाभे-असुन् । धनम्—निघ० २ । १० (आस्तरणम्) आस्तरः । विष्टरः (ब्रह्म) अन्नम्—निघ० २ । ७ (उपबर्हणम्) बालिशम् ॥

सामासाद उद्गीथोऽपश्रयः ॥ ८ ॥

साम । आ-सादः । उत्-गीथः । अप-श्रयः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(साम) सामवेद [मोक्षज्ञान] (आसादः) [उस सिंहासन का] बैठने का स्थान और (उद्गीथः) उद्गीथ [अच्छे प्रकार गाने योग्य ओ३म् शब्द] (अपश्रयः) सहारा था ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे सिंहासन में बैठने का स्थान और बैठने वाले के सुख के लिये सहारे होते हैं, वैसे ही परमात्मा ने विद्वानों के लिये मुक्तिज्ञान और प्रणव का जप बनाया है ॥ ८ ॥

तामासन्दीं व्रात्य आरोहत् ॥ ९ ॥

ताम् । आ-सन्दीम् । व्रात्यः । आ । अरोहत् ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(ताम्) उस (आसन्दीम्) सिंहासन पर (व्रात्यः) व्रात्य [सब समूहों का हितकारी परमात्मा] (आ अरोहत्) चढ़ गया ॥ ९ ॥

भावार्थ—जैसे चक्रवर्ती राजा सिंहासन पर ऊंचा बैठता है, वैसे ही परमात्मा सब संसार के ऊपर विराजमान है ॥ ९ ॥

तस्य देवजनाः परिष्कन्दा आसन्त्संकल्पाः प्रहाय्या ३ विश्वानि भूतान्युपसदः ॥ १० ॥

तस्य । देव-जनाः । परि-स्कन्दाः । आसन् । सम्-कल्पाः । प्र-हाय्याः । विश्वानि । भूतानि । उप-सदः ॥ १० ॥

भाषार्थ—(देवजनाः) विद्वान् लोग (तस्य) उस [व्रात्य परमात्मा]

८—(साम) मोक्षज्ञानम् (आसादः) आङ्+षद्लृ गतौ—घञ् । स्थितिस्थानम् (उद्गीथः) गश्चोदि । उ० २ । १० । उत्+गै गाने—थक् । उच्चैर्गीयमानः सामध्वनिः प्रणवो वा (अपश्रयः) अप+श्रिञ् सेवायाम्—अच् । आश्रयः ॥

९—(ताम्) पूर्वोक्ताम् (आसन्दीम्) सिंहासनम् (व्रात्यः) सर्वसमूहहितकारी परमात्मा (आ अरोहत्) आरूढवान् ॥

१०—(तस्य) व्रात्यस्य (देवजनाः) विद्वांसः पुरुषाः (परिष्कन्दाः)

के (परिष्कन्दाः) सेवक, (संकल्पाः) सङ्कल्प [दृढ़ विचार] (प्रहाय्याः) [उसके] दूत, और (विश्वानि) सब (भूतानि) सत्तायें [उसके] (उपसदः) निकटवर्ती (आसन्) थे ॥ १० ॥

भावार्थ—जैसे सिंहासन पर बैठे हुये राजराजेश्वर के सेवक, दूत और अन्य समीपवर्ती होते हैं, वैसे ही वह परमात्मा सब विद्वानों, दृढ़ संकल्पी लोगों और सब सत्ताओं को अपनी कृपा दृष्टि में रखता है ॥ १० ॥

विश्वान्येवास्य भूतान्युपसदो भवन्ति य एवं वेद ॥ ११ ॥

विश्वानि । एव । अस्य । भूतानि । उप-सदः । भवन्ति । यः । ० ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(विश्वानि) सब (एव) ही (भूतानि) सत्ता वाले पदार्थ (अस्य) उस [विद्वान् पुरुष] के (उपसदः) समीपवर्ती (भवन्ति) होते हैं, (यः) जो (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पूर्वोक्त प्रकार से परमात्मा के तत्त्व को जान लेता है, वह योगीश्वर सब सत्ता वालों से यथावत् उपकार कर सकता है॥११॥

सूक्तम् ४ ॥

१—१८ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १,१३, १६ दैवी जगती ; २, ८ आर्च्यनुष्टुप् ; ३, १२ प्राजापत्या जगती ; ४, ७, १० प्राजापत्या गायत्री ; ५ भुरिक् प्राजापत्या बृहती ; ६ आर्ची जगती ; ६ आर्ची त्रिष्टुप् ; ११ साम्नी त्रिष्टुप् ; १४ प्राजापत्या बृहती ; १५, १८ आर्ची पङ्क्तिः ; १७ आर्च्युष्णिक् ॥

परमेश्वरस्य रक्षागुणोपदेशः—परमेश्वर के रक्षा गुण का उपदेश ॥

तस्मै प्राच्या दिशः ॥ १ ॥ तस्मै । प्राच्याः । दिशः ॥ १ ॥

परि+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—घञ् । परपुष्टाः । परिचराः (आसन्) (संकल्पाः) दृढविचाराः (प्रहाय्याः) श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । उ० ३ । ६६ । ओ हाङ् गतौ—आय्य । प्रगन्तारः । दूताः (विश्वानि) सर्वाणि (भूतानि) सत्त्वानि । सत्तासमन्वितानि पदार्थजातानि (उपसदः) समीपवर्तिनः ॥

११—(विश्वानि) सर्वाणि (एव) अवधारणे (अस्य) विदुषः पुरुषस्य (भूतानि) सत्त्वानि (उपसदः) समीपवर्तिनः (भवन्ति) (यः) पुरुषः (एवम्) सू० २ । ३ । व्यापकं व्रात्यं परमात्मानम् (वेद) वेत्ति ॥

वासन्तौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् बृहच्च रथंतरं चानुष्ठातारौ २

वासन्तौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । बृहत् । च । रथम्-तरम् । च । अनु-स्थातारौ ॥ २ ॥

वासन्तावेनं मासौ प्राच्या दिशो गोपायतो बृहच्च रथंतरं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ ३ ॥

वासन्तौ । एनम् । मासौ । प्राच्याः । दिशः । गोपायतः । बृहत् । च । रथम्-तरम् । च । अनु । तिष्ठतः । यः । ० ॥३॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (प्राच्याः) पूर्व (दिशः) दिशा से ॥ १ ॥ (वासन्तौ) वसन्त ऋतु वाले [चैत्र—वैशाख] (मासौ) दो महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (बृहत्) बृहत् [बड़े आकाश] (च च) और (रथन्तरम्) रथन्तर [रमणीय गुणों द्वारा पार होने योग्य जगत्] को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाला वा विहित कार्यसाधक] [बनाया] ॥ २ ॥ (वासन्तौ) वसन्त ऋतु वाले (मासौ) दो महीने (प्राच्याः दिशः) पूर्व दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, [और दोनों] (बृहत्) बृहत् [बड़ा आकाश] (च च) और (रथन्तरम्) रथन्तर [रमणीय गुणों द्वारा पार होने योग्य जगत्] [उस के लिये] (अनु तिष्ठतः) विहित कार्य करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

१—(तस्मै) विदुषे जनाय (प्राच्याः) पूर्वायाः (दिशः) दिकूलकाशात् ॥

२—(वासन्तौ) वसन्तसम्बन्धिनौ चैत्रवैशाखौ (मासौ) (गोप्तारौ) रक्षकौ (अकुर्वन्) ते विद्वांसः कृतवन्तः (बृहत्) प्रवृद्धमाकाशम् (च) (रथन्तरम्) रमणीयगुणैस्तरणीयं जगत् (च) (अनुष्ठातारौ) सहवर्तमानौ । विहितकर्मसाधकौ ॥

३—(एनम्) विद्वांसम् (गोपायतः) रक्षतः (अनुतिष्ठतः) सहवर्तेते । विहितकर्म कुरुतः (यः) विद्वान् (एवम्) इण गतौ-वन् । व्यापकं व्रात्यं परमात्मानम् (वेद) जानाति । अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग निश्चय करके मानते हैं कि जो मनुष्य परमात्मा में विश्वास करता है, वह पुरुषार्थी जन पूर्वादि दिशाओं और वसन्त आदि ऋतुओं में सुरक्षित रहता है ॥ १—३॥

तस्मै॑ दक्षि॒णाया॑ दि॒शः ॥४॥ तस्मै॑ । दक्षि॑णायाः । दि॒शः ॥४॥

ग्रैष्मौ॒ मासौ॑ गोप्तारा॒वकु॑र्वन् यज्ञाय॒ज्ञियं॑ च वामदे॒व्यं चा॑नुष्ठा॒तारौ॑ ॥ ५ ॥

ग्रैष्मौ॑ । मासौ॑ । गो॒प्तारौ॑ । अकु॑र्वन् । य॒ज्ञा॒य॒ज्ञिय॑म् । च॒ । वा॒म॒-दे॒व्यम् । च॒ । ० ॥ ५ ॥

ग्रैष्मा॑वेनं॒ मासौ॑ दक्षि॑णाया दि॒शो गो॑पायतो यज्ञाय॒ज्ञियं॑ च वामदे॒व्यं चानु॑ तिष्ठतो॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ ६ ॥

ग्रैष्मौ॑ । ए॒नम् । मासौ॑ । दक्षि॑णायाः । दि॒शः । गो॒पा॒य॒तः । य॒ज्ञा॒य॒ज्ञिय॑म् । च॒ । वा॒म॒-दे॒व्यम् । च॒ । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (दक्षिणायाः दिशः) दक्षिण दिशा से ॥ ४ ॥ (ग्रैष्मौ) घाम वाले [ज्येष्ठ-आषाढ़] (मासौ) दो महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (यज्ञायज्ञियम्) सब यज्ञों के हितकारी [वेद ज्ञान] को (च च) और (वामदेव्यम्) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] से जताये गये [भूतपञ्चक] को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाले या कार्य साधक] [बनाया] ॥ ५ ॥ (ग्रैष्मौ) घाम वाले (मासौ) दो महीने (दक्षिणायाः दिशः) दक्षिण दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, (च) और [दोनों]

४—स्पष्टम् ॥

५, ६—(ग्रैष्मौ) ग्रीष्म—अण् । निदाघसम्बन्धिनौ ज्येष्ठाषाढौ मासौ) (यज्ञायज्ञियम्) व्याख्यातम्—सू० ३ म० ५ (वामदेव्यम्) गतम्—

(यज्ञायज्ञियम्) सब यज्ञों का हितकारी [वेद ज्ञान], (च) और (वामदेव्यम्) वामदेव [श्रेष्ठ परमात्मा] करके जताया गया [भूतपञ्चक] [उस के लिये] (अनुतिष्ठतः) विहित कर्म करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १–३ के समान है ॥ ४–६ ॥

तस्मै प्रतीच्या दिशः ॥७॥ तस्मै । प्रतीच्याः । दिशः ॥ ७ ॥

वार्षिकौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् वैरूपं च वैराजं चानुष्ठातारौ ॥ ८ ॥

वार्षिकौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । वैरूपम् । च । वैराजम् । च ।० ॥ ८ ॥

वार्षिकावेनं मासौ प्रतीच्या दिशो गोपायतो वैरूपं च वैराजं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ ९ ॥

वार्षिकौ । एनम् । मासौ । प्रतीच्याः । दिशः । गोपायतः । वैरूपम् । च । वैराजम् । च । ० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (प्रतीच्याः दिशः) पश्चिमी दिशा से ॥ ७ ॥ (वार्षिकौ) वर्षा वाले [श्रावण–भाद्र] (मासौ) दो महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (च) और (वैरूपम्) वैरूप [विविध पदार्थों के जताने वाले वेद ज्ञान को (च) और (वैराजम्) वैराज [विराट् रूप अर्थात् बड़े ऐश्वर्यवान् वा प्रकाशमान परमात्मा के स्वरूप के प्राप्त कराने वाले मोक्ष ज्ञान] को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाले वा विहित कर्म साधक] [बनाया] ॥ ८ ॥ (वार्षिकौ) वर्षा

सू० ३ म० ५ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

७—(तस्मै) विदुषे (प्रतीच्याः) पश्चिमायाः (दिशः) ॥

८, ९—(वार्षिकौ) वर्षा—ठञ् । वर्षासम्बन्धिनौ श्रावणभाद्रौ (वैरूपम्)

वाले (मासौ) दोनों महीने (प्रतीच्याः दिशः) पश्चिमी दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, (च) और [दोनों] (वैरूपम्) वैरूप [विविध पदार्थों का जताने वाला वेद ज्ञान] (च) और (वैराजम्) वैराज [विराट् रूप अर्थात् बड़े ऐश्वर्यवान् वा प्रकाशमान परमात्मा का स्वरूप प्राप्त कराने वाला मोक्ष ज्ञान] [उसके लिये] (अनु तिष्ठतः) विहित कर्म करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [आत्मपरमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—मन्त्र १-३ के समान है ॥ ७-९ ॥

तस्मा उदीच्या दिशः ॥१०॥ तस्मै । उदीच्याः । दिशः ॥१०॥

शारदौ मासौ गोप्तारावकुर्वञ्छ्यैतं च नौधसं चानुष्ठातारौ ११

शारदौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । श्यैतम् । च । नौधसम् । च । ० ॥ ११ ॥

शारदावेनं मासावुदीच्या दिशो गोपायतः श्यैतं च नौधसं चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १२ ॥

शारदौ । एनम् । मासौ । उदीच्याः । दिशः । गोपायतः । श्यैतम् । च । नौधसम् । च । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (उदीच्याः दिशः) उत्तर वाली दिशा से ॥ १० ॥ (शारदौ) शरद् ऋतु वाले [आश्विन—कार्तिक] (मासौ) दो महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (च) और (श्यैतम्) श्यैत [सद्गति बताने वाले वेदज्ञान] को (च)

सू० २ । १६ । पदार्थानां रूपं निरूपणं यस्मात् तद् वेदज्ञानम् (वैराजम्) सू० २ । १६ । विराड्रूपस्य ऐश्वर्यवतः प्रकाशमानस्य वा परमात्मस्वरूपस्य प्रतिपादकं मोक्षज्ञानम् । अन्यद् पूर्ववत् ॥

१०—(उदीच्याः) उत्तरायाः । अन्यद् गतम् ॥

११, १२—(शारदौ) शरत् सम्बन्धिनावाश्विनकार्त्तिकौ (श्यैतम्)

और (नौधसम्) नौधस [ऋषियों के हितकारी मोक्ष ज्ञान] को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाले वा कार्यसाधक] [बनाया] ॥ ११ ॥ (शारदौ) शरद् ऋतु वाले (मासौ) दो महीने (उदीच्याः दिशः) उत्तर वाली दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, (च) और [दोनों] (श्यैतम्) श्यैत् [सद्गति बताने वाला, वेद ज्ञान] (च) और (नौधसम्) नौधस [ऋषियों का हितकारी मोक्ष ज्ञान] [उसके लिये] (अनुतिष्ठतः) विहित कर्म करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा) को (वेद) जानता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ १०—१२ ॥

तस्मै ध्रुवाया दिशः ॥ १३ ॥ तस्मै । ध्रुवायाः । दिशः ॥ १३ ॥

हैमनौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् भूमिं चाग्निं चानुष्ठातारौ १४

हैमनौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । भूमिम् । च । अग्निम् । च । ० ॥ १४ ॥

हैमनावेनं मासौ ध्रुवाया दिशो गोपायतो भूमिश्चाग्नि-श्चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १५ ॥

हैमनौ । एनम् । मासौ । ध्रुवायाः । दिशः । गोपायतः । भूमिः । च । अग्निः । च । ० ॥ १५ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (ध्रुवायाः दिशः) नीची दिशा से ॥ १३ ॥ (हैमनौ) शीत वाले [अग्रहायण—पौष] (मासौ) दो

सू० २ । २२ । श्येत—अण् । श्येतस्य सद्गतेः प्रतिपादकं वेदज्ञानम् (नौधसम्) सू० २ । २२ । नोधस्—अण् । नोधसाम् ऋषीणां हितकरं मोक्षज्ञानम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१३—(तस्मै) (ध्रुवायाः) अधोभवायाः (दिशः) ॥

१४, १५—(हैमनौ) सर्वत्राण् च तलोपश्च । पा० ४ । ३ । २२ । हेमन्त-

महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (भूमिम्) भूमि (च च) और (अग्निम्) अग्नि [भौतिक अग्नि] को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाले वा कार्य साधक] [बनाया] ॥१४॥ (हैमनौ) शीतवाले (मासौ) दो महीने (ध्रुवायाः दिशः) नीची दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, (च) और [दोनों] (भूमिः) भूमि (च) और (अग्निः) अग्नि [उसके लिये] (अनु तिष्ठतः) विहित कर्म करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ १३— १५ ॥

तस्मा ऊर्ध्वाया दिशः ॥१६॥ तस्मै । ऊर्ध्वायाः । दिशः ॥१६॥

शैशिरौ मासौ गोप्तारावकुर्वन् दिवं चादित्यं चानुष्ठातारौ ॥१७

शैशिरौ । मासौ । गोप्तारौ । अकुर्वन् । दिवम् । च । आदित्यम् । च । अनु-स्थातारौ ॥ १७ ॥

शैशिरावेनं मासावूर्ध्वाया दिशो गोपायतो द्यौश्चादित्यश्चानु तिष्ठतो य एवं वेद ॥ १८ ॥

शैशिरौ । एनम् । मासौ । ऊर्ध्वायाः । दिशः । गोपायतः । द्यौः । च । आदित्यः । च । अनु । तिष्ठतः । यः । ० ॥१८॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (ऊर्ध्वायाः दिशः) ऊंची दिशा से ॥ १६ ॥ (शैशिरौ) शिशिर वाले [पतझड़ वाले, माघ—फाल्गुन] (मासौ) दो महीनों को (गोप्तारौ) दो रक्षक (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया, (दिवम्) आकाश (च च) और (आदित्यम्) सूर्य को (अनुष्ठातारौ) दो अनुष्ठाता [साथ रहने वाले वा कार्य साधक] [बनाया] ॥१७॥ (शैशिरौ)

अण्, तलोपः । शीतसम्बन्धिनौ । आग्रहायणपौषौ (भूमिम्) पृथिवीम् (अग्निम्) भौतिकाग्निम् । अन्यद् गतम् ॥

१६-(तस्मै) (ऊर्ध्वायाः) उन्नतायाः ॥

१७, १८—(शिशिरौ) शिशिर अण् । शिशिरसम्बन्धिनौ माघ फाल्गुनौ

शिशिर वाले (मासौ) दोनों महीने (ऊर्ध्वायाः दिशः) ऊंची दिशा से (एनम्) उस [विद्वान्] की (गोपायतः) रक्षा करते हैं, (च) और [दोनों] (द्यौः) आकाश (च) और (आदित्यः) सूर्य [उसके लिये] (अनु तिष्ठतः) विहित कर्म करते हैं, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १-३ के समान है ॥ १६—१८ ॥

सूक्तम् ५ ॥

१—१६ ॥ परमात्मा देवता ॥ १, १०, १४ आर्षी गायत्री; २, १५, आर्ची त्रिष्टुप्; ३, १६ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; ४, ६, ८, १२ स्वराट् प्राजापत्या पङ्क्तिः; ५, ७, ९, १३ ब्राह्मी गायत्री; ११ निचृद् ब्राह्मी गायत्री ॥

परमात्मान्तर्यामित्वोपदेशः—परमात्मा के अन्तर्यामी होने का उपदेश ॥

तस्मै॒ प्राच्या॑ दि॒शो अ॒न्तर्दे॑शाद् भ॒वमि॑ष्वा॒सम॑नुष्ठा॒तार॑म-कुर्वन् ॥ १ ॥

तस्मै॑ । प्राच्याः॑ । दि॒शः । अ॒न्तः-दे॒शात् । भ॒वम् । इ॒षु-आ॒सम् । अ॒नु-स्था॒तार॑म् । अ॒कु॒र्व॒न् ॥ १ ॥

भ॒व ए॑नमिष्वा॒सः प्राच्या॑ दि॒शो अ॒न्तर्दे॑शादनुष्ठा॒तानु॑ तिष्ठति॒ नैनं॑ श॒र्वो न भ॒वो नेशा॑नः ॥ २ ॥

भ॒वः । ए॒न॒म् । इ॒षु-आ॒सः । प्राच्याः॑ । दि॒शः । अ॒न्तः-दे॒शात् । अ॒नु-स्था॒ता । अनु॑ । ति॒ष्ठ॒ति॒ । न । ए॒न॒म् । श॒र्वः॑ । न । भ॒वः । न । ईशा॑नः ॥ २ ॥

नास्य॑ प॒शून् न स॑मा॒नान् हि॑नस्ति॒ य ए॒वं वेद॑ ॥ ३ ॥

न । अ॒स्य॒ । प॒शून् । न । स॒मा॒नान् । हि॒न॒स्ति॒ । यः । ० ॥३॥

(दिवम्) आकाशम् (आदित्यम्) आदीप्यमानं सूर्यम् । अन्यद् गतम् ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (प्राच्याः दिशः) पूर्व दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्यदेश से (भवम्) सर्वत्र वर्तमान परमेश्वर को (इष्वासम्) हिंसा नाशक, (अनुष्ठातारम्) अनुष्ठाता [साथ रहने वाला] (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥ १ ॥ (भवः) सर्वत्र वर्तमान, (इष्वासः) हिंसा निवारक, (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (प्राच्याः दिशः) पूर्व दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, और (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न (शर्वः) दुःख नाशक, (न) न (भवः) सर्वत्र वर्तमान और (न) न (ईशानः) सर्वस्वामी परमेश्वर ॥ २ ॥ (हिनस्ति) कष्ट देता है, (न) न (अस्य) उस [विद्वान्] के (पशून्) प्राणियों को और (न) न (समानान्) [उसके] तुल्य गुण वालों को [कष्ट देता है], (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [मान्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वानों का मत है कि जो मनुष्य परमात्मा को सर्वव्यापक सर्वान्तर्यामी जानकर सदा सर्वत्र पुरुषार्थ करके उसका आज्ञाकारी रहता है, वह सर्वशक्तिमान् परमेश्वर सब विघ्न हटाकर उस पर उसके अनुगामियों पर अनुग्रह करता है ॥ १-३ ॥

१—(तस्मै) विदुषे (प्राच्याः) पूर्वायाः (दिशः) (अन्तर्देशात्) मध्यदेशात् (भवम्) सर्वत्र वर्तमानं परमेश्वरम् (इष्वासम्) ईषेः किच्च । उ० १ । १३ । ईष हिंसायाम्-उप्रत्ययः, कित् ह्रस्वश्च, इषु + असु क्षेपे-अण् । हिंसायाः क्षेपकं नाशकम् (अनुष्ठातारम्) सहवर्तमानम् (अकुर्वन्) ते विद्वांसः कृतवन्तः ॥

२—(भवः) सर्वत्र वर्तमानः (एनम्) विद्वांसम् (इष्वासः) हिंसानाशकः (प्राच्याः) (दिशः) (अन्तर्देशात्) (अनुष्ठाता) सहवर्तमानः (अनु) अनुलक्ष्य (तिष्ठति) वर्तते (न) निषेधे (शर्वः) दुःखनाशकः परमेश्वरः (न) (भवः) (न) (ईशानः) सर्वेश्वरः ॥

३—(न) निषेधे (अस्य) विदुषः (पशून्) प्राणिनः (न) (समानान्) तुल्यगुणान् पुरुषान् (हिनस्ति) दुःखयति (यः) विद्वान् (एवम्) ईदृशं व्यापकं वा मान्यं परमात्मानम् (वेद) जानाति ॥

तस्मै दक्षिणाया दिशो अन्तर्देशाच्छर्वमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ४ ॥

तस्मै । दक्षिणायाः । दिशः । अन्तः-देशात् । शर्वम् । इषु-आसम् । ० ॥ ४ ॥

शर्व एनमिष्वासो दक्षिणाया दिशो अन्तर्देशादनुष्ठातानु तिष्ठति नैनं० ॥ ५ ॥

शर्वः । एनम् । इषु-आसः । दक्षिणायाः । दिशः ० । ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (दक्षिणायाः दिशः) दक्षिण दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (शर्वम्) दुःखनाशक परमात्मा को (इष्वासम्) हिंसा निवारक, (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥४॥ (शर्वः) दुःखनाशक, (इष्वासः) हिंसा निवारक, (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला जगदीश्वर (दक्षिणायाः दिशः) दक्षिण दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) इस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न...... [म० २, ३] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ ४,५ ॥

तस्मै प्रतीच्या दिशो अन्तर्देशात् पशुपतिमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ६ ॥

तस्मै । प्रतीच्याः । दिशः । अन्तः-देशात् । पशु-पतिम् । इषु-आसम् । ० ॥ ६ ॥

पशुपतिरेनमिष्वासः प्रतीच्या दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ ७ ॥

पशु-पतिः । एनम् । इषु-आसः । प्रतीच्याः । दिशः । ०॥७॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (प्रतीच्याः दिशः) पश्चिम

४, ५—स्पष्टं पूर्ववच्च ॥

६, ७—(प्रतीच्याः) पश्चिमायाः (पशुपतिम्) प्राणिनां रक्षकम् (पशु-

दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (पशुपतिम्) प्राणियों के रक्षक परमात्मा को (इष्वासम्) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥ ६ ॥ (पशुपतिः) प्राणियों का रक्षक, (इष्वासः) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (प्रतीच्याः दिशः) पश्चिम दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है और (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न......[म० २, ३] ॥ ७ ॥

भावार्थ—मन्त्र १–३ के समान है ॥ ६, ७ ॥

तस्मा उदीच्या दिशो अन्तर्देशादुग्रं देवमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ ८ ॥

तस्मै । उदीच्याः । दिशः । अन्तः-देशात् । उग्रम् । देवम् । इषु-आसम् । ० ॥ ८ ॥

उग्र एनं देव इष्वास उदीच्या दिशो अन्तर्देशादनु० ॥ ९ ॥

उग्रः । एनम् । देवः । इषु-आसः । उदीच्याः । दिशः ।० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (उदीच्याः दिशः) उत्तर दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्यदेश से (उग्रम्) प्रचण्ड स्वभाव वाले (देवम्) प्रकाशमय परमात्मा को (इष्वासम्) हिंसा हटाने वाला, (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥ ८ ॥ (उग्रः) प्रचण्ड स्वभाव वाला, (देवः) प्रकाशमय, (इष्वासः) हिंसा हटाने वाला, (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (उदीच्याः दिशः) उत्तर दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न...... [मन्त्र २, ३] ॥ ९ ॥

भावार्थ—मन्त्र १–३ के समान है ॥ ८, ९ ॥

पतिः) प्राणिनां रक्षकः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

८, ९—(उदीच्याः) उत्तरायाः (उग्रम्) प्रचण्डस्वभावम् (देवम्) प्रकाशमयम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

तस्मै ध्रुवाया दिशो अन्तर्देशाद् रुद्रमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ १० ॥

तस्मै । ध्रुवायाः । दिशः । अन्तः-देशात् । रुद्रम् । इषु-आसम् । ० ॥ १० ॥

रुद्र एनमिष्वासो ध्रुवाया दिशो अन्तर्देशादनु ० ॥ ११ ॥

रुद्रः । एनम् । इषु-आसः । ध्रुवायाः । दिशः । ० ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (ध्रुवायाः दिशः) नीची दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (रुद्रम्) शत्रुनाशक परमेश्वर को (इष्वासम्) हिंसा हटाने वाला, (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥ १० ॥ (रुद्रः) शत्रुनाशक, (इष्वासः) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (ध्रुवायाः दिशः) नीची दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, और (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न...... [म० २,]३ ॥ ११ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ १०, ११ ॥

तस्मा ऊर्ध्वाया दिशो अन्तर्देशान्महादेवमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् ॥ १२ ॥

तस्मै । ऊर्ध्वायाः । दिशः । अन्तः-देशात् । महा-देवम् । इषु-आसम् । ० ॥ १२ ॥

महादेव एनमिष्वास ऊर्ध्वाया दिशो अन्तर्देशादनु ० ।१३

महा-देवः । एनम् । इषु-आसः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । अन्तः-देशात् । अनु-स्थाता । ० ॥ १३ ॥

१०, ११—(ध्रुवायाः) अधोवर्तमानायाः (रुद्रम्) रुङ् गतिहिंसयोः—क्विप् तुक् च+रुङ् हिंसायाम्—ड । शत्रुनाशकम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (ऊर्ध्वायाः दिशः) ऊंची दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (महादेवम्) महादेव [बड़े प्रकाशमय] परमेश्वर को (इष्वासम्) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) उन [विद्वानों] ने बनाया ॥ १२ ॥ (महादेवः) महादेव [बड़ा प्रकाशमय] (इष्वासः) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (ऊर्ध्वायाः दिशः) ऊंची दिशा के (अन्तर्देशात्) मध्य देश से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, और (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न ...... [म० २, ३] ॥ १३ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ १२, १३ ॥

तस्मै सर्वेभ्यो अन्तर्देशेभ्य ईशानमिष्वासमनुष्ठातारमकुर्वन् १४

तस्मै । सर्वेभ्यः । अन्तः-देशेभ्यः । ईशानम् । इषु-आसम् । अनु-स्थातारम् । अकुर्वन् ॥ १४ ॥

ईशान एनमिष्वासः सर्वेभ्यो अन्तर्देशेभ्योऽनुष्ठातानु तिष्ठति नैनं शर्वो न भवो नेशानः ॥ १५ ॥

ईशानः । एनम् । इषु-आसः । सर्वेभ्यः । अन्तः-देशेभ्यः । अनु-स्थाता । अनु । तिष्ठति । न । एनम् । शर्वः । न । भवः । न । ईशानः ॥ १५ ॥

नास्य पशून् न समानान् हिनस्ति य एवं वेद ॥ १६ ॥

न । अस्य । पशून् । न । समानान् । हिनस्ति । यः ।० ॥१६॥

भाषार्थ—(तस्मै) उस [विद्वान्] के लिये (सर्वेभ्यः) सब (अन्तर्देशेभ्यः) मध्यदेशों से (ईशानम्) सब के स्वामी परमात्मा को (इष्वासम्) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठातारम्) साथ रहने वाला (अकुर्वन्) बन

१२, १३—(ऊर्ध्वायाः) उपरिवर्तमानायाः (महादेवम्) महाप्रकाशमयम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

१४, १५, १६—(अन्तर्देशेभ्यः) मध्यदेशेभ्यः (ईशानम्) सर्वस्वामिनम् ।

[विद्वानों] ने बनाया ॥ १४ ॥ (ईशानः) सब का स्वामी, (इष्वासः) हिंसा हटाने वाला (अनुष्ठाता) साथ रहने वाला परमात्मा (सर्वेभ्यः अन्तर्देशेभ्यः) सब मध्य देशों से (एनम् अनु) उस [विद्वान्] के साथ (तिष्ठति) रहता है, और (एनम्) उस [विद्वान्] को (न) न (शर्वः) दुःखनाशक, (न) न (भवः) सर्वत्र वर्तमान (न) न (ईशानः) सर्वस्वामी परमेश्वर ॥ १५ ॥ (हिनस्ति) कष्ट देता है, (न) न (अस्य) उस [विद्वान्] के (पशून्) प्राणियों को और (न) न [उसके] (समानान्) तुल्य गुण वालों को [कष्ट देता है], (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ १६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १—३ के समान है ॥ १४, १५, १६ ॥

सूक्तम् ६ ॥

१—२६ ॥ व्रात्यो देवता, १, ४ आसुरी पङ्क्तिः, २, १७ आर्ची पङ्क्तिः, ३ आर्षी पङ्क्तिः, ५, ११ साम्नी त्रिष्टुप्; ६, १२ निचृदार्ची बृहती, ७, १०, १३, १६, २४ आसुरी बृहती; ८ साम्नी पङ्क्तिः; ९ प्राजापत्या त्रिष्टुप्; १४, २३ आर्ची त्रिष्टुप्; १५, १८ विराडार्षी जगती; १९ आर्च्युष्णिक्; २० साम्न्यनुष्टुप्; २१ आर्ची बृहती; २२ आर्ष्युष्णिक्; २५ आर्च्यनुष्टुप्, २६ विराडार्षी बृहती ॥

ईश्वरस्य सर्वस्वामित्वोपदेशः—ईश्वर के सर्वस्वामी होने का उपदेश ॥

स ध्रुवां दिशमनु व्यचलत् ॥ १ ॥ सः । ध्रुवाम् । दिशम् । अनु । वि । अचलत् ॥ १ ॥

तं भूमिश्चाग्निश्चौषधयश्च वनस्पतयश्च वानस्पत्याश्च वीरुधश्चानुव्यचलन् ॥ २ ॥

तम् । भूमिः । च । अग्निः । च । ओषधयः । च । वनस्पतयः । च । वानस्पत्याः । च । वीरुधः । च । अनु-व्यचलन् ॥ २ ॥

भूमेश्च वै सो३ऽग्नेश्चौषधीनां च वनस्पतीनां च वानस्पत्यानां च वीरुधां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अन्यत् पूर्ववत्—म० १—३, स्पष्टं च ॥

भूमेः । च । वै । सः । अग्नेः । च । ओषधीनाम् । च ।
वनस्पतीनाम् । च । वानस्पत्यानाम् । च । वीरुधाम् । च ।
प्रियम् । धाम । भवति । यः । ० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (ध्रुवाम्) नीची (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १ ॥ (भूमिः) भूमि (च च) और (अग्निः) अग्नि [भौतिक अग्नि] (च) और (ओषधयः) ओषधें [जौ, गेहूं, चावल आदि अन्न] (च) और (वनस्पतयः) वनस्पतियां [पीपल आदि वृक्ष] (च) और (वानस्पत्याः) वनस्पतियों से उत्पन्न पदार्थ [काष्ठ फूल, फल, मूल, रस आदि] (च) और (वीरुधः) लतायें [सोमलता आदि] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ २ ॥ (सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (भूमेः) भूमि का (च च) और (अग्नेः) अग्नि का (च) और (ओषधीनाम्) ओषधियों का (च) और (वनस्पतीनाम्) वनस्पतियों का (च) और (वानस्पत्यानाम्) वनस्पतियों से उत्पन्न पदार्थों का (च) और (वीरुधाम्) लताओं का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जब विद्वान् पुरुष परमात्मा को नीची आदि दिशाओं में सर्वव्यापक और सर्वनियन्ता जानकर उसके उत्पन्न किये पृथिवी आदि पदार्थों का तत्त्वज्ञान प्राप्त करता है, तब वह उनसे यथावत् उपकार लेकर सुख पाता है ॥ १—३ ॥

१—(सः) व्रात्यः (ध्रुवाम्) अधोवर्तमानाम् (दिशम्) (अनु) अनुलक्ष्य (व्यचलत्) विचरितवान् ॥

२—(तम्) व्रात्यम् (भूमिः) (च) (अग्निः) भौतिकाग्निः (ओषधयः) यवव्रीह्याद्यन्नानि (च) (वनस्पतयः) पिप्पलादयो वृक्षाः (वानस्पत्याः) वनस्पति—ण्य । वनस्पतिभ्य उत्पन्नाः काष्ठपुष्पफलमूलरसादयः (च) (वीरुधः) सोमलतादयः (च) (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य व्यचरन् ॥

३—(धाम) गृहम् (एवम्) सू० २ म० ३ । इण् गतौ—वन् । ईदृशं व्यापकं वा व्रात्यम् । अन्यद् गतं सुगमं च ॥

स ऊर्ध्वां दिशमनु व्यचलत् ॥४॥ सः ऊर्ध्वाम् । दिशम् ०॥४॥

तमृतं च सत्यं च सूर्यश्च चन्द्रश्च नक्षत्राणि चानुव्यचलन् ॥५

तम् । ऋतम् । च । सत्यम् । च । सूर्यः । च । चन्द्रः । च । नक्षत्राणि । च । ० ॥ ५ ॥

ऋतस्य च वै स सत्यस्य च सूर्यस्य च चन्द्रस्य च नक्षत्राणां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

ऋतस्य । च । वै । सः । सत्यस्य । च । सूर्यस्य । च । चन्द्रस्य । च । नक्षत्राणाम् । च । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (ऊर्ध्वाम्) ऊंची (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ ४ ॥ (ऋतम्) यथार्थ विज्ञान (च च) और (सत्यम्) [विद्यमान जगत् का हितकारी] अविनाशी कारण (च) और (सूर्यः) सूर्य (च) और (चन्द्रः) चन्द्रमा (च) और (नक्षत्राणि) चलने वाले तारे (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ ५ ॥ (सः) वह [विद्वान् पुरुष] (वै) निश्चय करके (ऋतस्य) सत्य विज्ञान का (च च) और (सत्यस्य) [विद्यमान् जगत् के हितकारी] अविनाशी कारण का (च) और (सूर्यस्य) सूर्य का (च) और (चन्द्रस्य) चन्द्रमा का (च) और (नक्षत्राणाम्) चलने वाले तारागणों का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—परमात्मा के सामर्थ्य से ही अविनाशी विज्ञान और जगत् का नित्य कारण और कार्यरूप सूर्य आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं, ऐसा दृढ़ ज्ञानी पुरुष ईश्वरीय सत्यज्ञान को, कारणरूप और कार्यरूप जगत् को यथावत् जानकर आनन्द पाता है॥ ४, ५, ६ ॥

४—(सः) व्रात्यः (ऊर्ध्वाम्) उपरिवर्तमानाम् ॥

५, ६, (तम्) व्रात्यम् (ऋतम्) यथार्थविज्ञानम् (च) (सत्यम्) सत्—यत् । सते विद्यमानाय जगते हितम् । अविनाशि कारणम् (नक्षत्राणि) णक्ष गतौ—अत्रन् । गतिमन्तस्तारागणाः । अन्यद् गतं स्पष्टं च ॥

स उत्तमां दिशमनु व्यचलत् ॥७॥ सः । उत्-तमाम् । दिशम्।०७

तमृचश्च सामानि च यजूंषि च ब्रह्म चानुव्यचलन् ॥ ८ ॥

तम् । ऋचः । च । सामानि । च । यजूंषि । च । ब्रह्म । च ।०८

ऋचां च वै स साम्नां च यजुषां च ब्रह्मणश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

ऋचाम् । च । वै । सः । साम्नाम् । च । यजुषाम् । च । ब्रह्मणः । च ।० ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (उत्तमाम्) अत्यन्त ऊंची (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ ७ ॥ (ऋचः) ऋग्वेद की ऋचायें [अर्थात् पदार्थों के गुण बताने वाले मन्त्र] (च च) और (सामानि) सामवेद के मन्त्र [अर्थात् मोक्ष प्रतिपादक मन्त्र] (च) और (यजूंषि) यजुर्वेद के मन्त्र [अर्थात् सत्कर्म प्रकाशक ज्ञान] (च) और (ब्रह्म) अथर्ववेद [अर्थात् ब्रह्मज्ञान] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे चले ॥ ८ ॥ (सः) वह [विद्वान्] (वै) निश्चय करके (ऋचाम्) ऋग्वेद की ऋचाओं का (च च) और (साम्नाम्) सामवेद के मन्त्रों का (च) और (यजुषाम्) यजुर्वेद के मन्त्रों का (च) और (ब्रह्मणः) अथर्ववेद का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है; (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदों में प्रतिपादित ईश्वरीय ज्ञान को ऊंचे से ऊंचे स्थान में साक्षात् करके उन्नति करता हुआ मोक्षानन्द भोगता है ॥ ७, ८, ९ ॥

७—(सः) व्रात्यः (उत्तमाम्) अतिशयेनोन्नताम् । अन्यद् गतम् ॥

८, ९—(तम्) व्रात्यम् (ऋचः) पदार्थानां गुणप्रकाशका मन्त्राः (सामानि) मोक्षप्रतिपादकमन्त्राः (यजूंषि) सत्कर्मप्रकाशकज्ञानानि (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकोऽथर्ववेदः । अन्यद् गतं सुगमं च ॥

स बृहतीं दिशमनु व्यचलत् ॥१०॥ सः । बृहतीम् । दिशम् । ०॥१०॥

तमितिहासश्च पुराणं च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्यचलन् ॥११

तम् । इतिह-आसः । च । पुराणम् । च । गाथाः । च ।

नाराशंसीः । च । ० ॥ ११ ॥

इतिहासस्य च वै स पुराणस्य च गाथानां च नाराशंसीनां

च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

इतिह-आसस्य । च । वै । सः । पुराणस्य । च । गाथानाम् ।

च । नाराशंसीनाम् । च । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (बृहतीम्) बड़ी (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १० ॥ (इतिहासः) इतिहास [बड़े लोगों का वृत्तान्त] (च च) और (पुराणम्) पुराण [पुराने लोगों का वृत्तान्त] (च) और (गाथाः) गाथायें [गाने योग्य वेदमन्त्र, शिक्षाप्रद श्लोक आदि] (च) और (नाराशंसीः) नाराशंसीं [वीर नरों की गुण-कथायें-] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे चलीं ॥११॥ (सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (इतिहासस्य) इतिहास का (च च) और (पुराणस्य) पुराण का (च) और (गाथानाम्) गाथाओं का (च) और (नाराशंसीनाम्) नाराशंसियों का (प्रियम्) प्रिय (धाम)

१०—(सः) व्रात्यः परमात्मा (बृहतीम्) प्रवृद्धाम्। अन्यत् पूर्ववत् ॥

११, १२—(तम्) व्रात्यम् (इतिहासः) इतिह पारम्पर्य्योपदेश आस्तेऽस्मिन्। इतिह+आस उपवेशने विद्यमानतायां च—घञ्। महापुरुषाणां वृत्तान्तः (च) (पुराणम्) प्राचीनपुरुषाणां वृत्तान्तः (च) (गाथाः) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्। उ० २। ४। गै गाने—थन्। गानयोग्या वेदमन्त्राः। शिक्षाप्रदाः श्लोकादयः (नाराशंसीः) अ० १४। १। ७। नर+शंसु स्तुतौ-अण्। दीर्घश्च, ततः स्वार्थे—अण्, ङीप्। येन नराः प्रशस्यन्ते स नाराशंसो मन्त्रः—निरु० ९।

धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे था व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा के गुण कर्म स्वभाव के साथ उत्तम मनुष्यों के गुण कर्म स्वभाव का उपदेश करता है, वह इतिहास पुराण आदि द्वारा कीर्ति पाता है ॥ १०, ११, १२ ॥

मन्त्र १०—१२ महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका वेदसंज्ञा—विचार पृष्ठ ८२ में उद्धृत हैं ॥

स पं॒र॒मां दिश॒मनु॒ व्य॑चलत् ॥१३॥ सः। प॒र॒माम्। दिश॑म्।०॥१३॥

तमा॑ह॒व॒नीय॑श्च॒ गार्ह॑पत्यश्च दक्षिणा॒ग्निश्च॑ य॒ज्ञश्च॒ यज॑मा-नश्च प॒शव॑श्चानु॒व्य॑चलन् ॥ १४ ॥

तम्। आ॒-ह॒व॒नीय॑ः। च॒। गार्ह॑-पत्यः। च॒। द॒क्षि॒ण-अ॒ग्निः। च॒। य॒ज्ञः। च॒। यज॑मानः। च॒। प॒शव॑ः। च॒।०॥ १४ ॥

आ॒ह॒व॒नीय॑स्य च॒ वै स गार्ह॑पत्यस्य च दक्षिणा॒ग्नेश्च॑ य॒ज्ञस्य॑ च॒ यज॑मानस्य च प॒शू॒नां च॑ प्रि॒यं धाम॑ भवति॒ य ए॒वं वेद॑॥१५

आ॒-ह॒व॒नीय॑स्य। च॒। वै। सः। गार्ह॑-पत्यस्य। च॒। द॒क्षि॒ण-अ॒ग्नेः। च॒। य॒ज्ञस्य॑। च॒। यज॑मानस्य। च॒। प॒शू॒नाम्। च॒।०॥ १५ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (परमाम्) सब से दूर (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १३ ॥ (आहवनीयः)

४। वीरनराणां कीर्तनानि (अनुव्यचलन्) अनुसृत्य व्यचरन्। अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

१३—(सः) व्रात्यः परमात्मा (परमाम्) अतिदूराम्। अन्यत् पूर्ववत्॥
१४, १५—(तम्) व्रात्यम् (आहवनीयः) आङ्+हु दानादानादनेषु—

आहवनीय [यज्ञ की अग्नि विशेष] (च च) और (गार्हपत्यः) गार्हपत्य [गृहपत की सिद्ध की हुयी यज्ञाग्नि विशेष] (च) और (दक्षिणाग्निः) दक्षिण अग्नि [यज्ञाग्नि विशेष] (च) और (यज्ञः) यज्ञ (च) और (यजमानः) यजमान [यज्ञकर्ता] (च) और (पशवः) सब प्राणी (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ १४ ॥ (सः) वह [विद्वान् पुरुष] (वै) निश्चय करके (आहवनीयस्य) आहवनीय [अग्नि] का (च च) और (गार्हपत्यस्य) गार्हपत्य [अग्नि] का (च) और (दक्षिणाग्नेः) दक्षिण अग्नि का (च) और (यज्ञस्य) यज्ञ का (च) और (यजमानस्य) यजमान का (च) और (पशूनाम्) सब प्राणियों का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ १५ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा में ध्यान लगा कर संसार के उपकारी अग्निहोत्र आदि यज्ञ तथा विद्यादान और विद्वानों के सत्कार आदि यज्ञ करता है, वह परमात्मा का भक्त संसार में अति प्रशंसनीय होता है ॥ १३, १४, १५ ॥

सोऽनादिष्टां दिशमनु व्यचलत् ॥ १६ ॥

सः । अनादिष्टाम् । दिशम् । ० ॥ १६ ॥

तमृतवश्चार्तवाश्च लोकाश्च लौक्याश्च मासाश्चार्धमासाश्चाहोरात्रे चानुव्यचलन् ॥ १७ ॥

तम् । ऋतवः । च । आर्तवाः । च । लोकाः । च । लौक्याः । च । मासाः । च । अर्ध-मासाः । च । अहोरात्रे इति । च० १७

ऋतूनां च वै स आर्तवानां च लोकानां च लौक्यानां च मासानां चार्धमासानां चाहोरात्रयोश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥

अनीयर् । यज्ञाग्निविशेषः (गार्हपत्यः) गृहपतिना संयुक्तो यज्ञाग्निविशेषः (दक्षिणाग्निः) यज्ञाग्निविशेषः (यज्ञः) सद्व्यवहारः (यजमानः) यज्ञकर्ता (पशवः) सर्वे प्राणिनः । अन्यत् पूर्ववत् सुगमं च ॥

ऋ॒तूनाम् । च॒ । वै । सः । आ॒र्त॒वानाम् । च॒ । लोकानाम् । च॒ । लौ॒क्या॒नाम् । च॒ । मासानाम् । च॒ । अ॒र्ध॒-मा॒सानाम् । च॒ । अ॒हो॒रा॒त्रयोः । च॒ । ० ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (अनादिष्टाम्) बिना बताई हुयी (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १६ ॥ (लोकाः) सब लोक (च च) और (लौक्याः) लोकों में रहने वाले (च) और (ऋतवः) ऋतुयें (च) और (आर्तवाः) ऋतुओं में उत्पन्न हुये पदार्थ (च) और (मासाः) महीने (च) और (अर्धमासाः) आधे महीने (च) और (अहोरात्रे) दिन राति (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ १७ ॥ (सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (लोकानाम्) सब लोकों का (च च) और (लौक्यानाम्) लोकों में रहने वालों का (च) और (ऋतूनाम्) ऋतुओं का (च) और (आर्तवानाम्) ऋतुओं में उत्पन्न हुये पदार्थों का (च) और (मासानाम्) महीनों का (च) और (अर्धमासानाम्) आधे महीनों का (च) और (अहोरात्रयोः) दोनों दिन राति का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्य को योग्य है कि परमात्मा को सब लोकों, लोक वालों और ऋतुओं आदि का स्वामी जानकर सब पदार्थों का विवेकी होवे और उन से यथावत् उपकार लेकर आनन्द पावे ॥ १६, १७, १८ ॥

सोऽनावृत्तां दिशमनु व्यचलत् ततो नावर्त्स्यन्नमन्यत ॥ १९ ॥

सः । अना॑वृत्ताम् । दिश॑म् । अनु॑ । वि । अ॒च॒ल॒त् । ततः॑ । न । आ॒-व॒र्त्स्यन् । अ॒म॒न्य॒त॒ ॥ १९ ॥

१६—(सः) व्रात्यः (अनादिष्टाम्) अज्ञापिताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१७, १८—(तम्) व्रात्यम् (ऋतवः) वसन्तादयः (आर्तवाः) ऋतुभवाः पदार्थाः (लोकाः) भुवनानि (लौक्याः) लोक—यत् । लोकभवाः पदार्थाः (मासाः) (अर्धमासाः) (अहोरात्रे) रात्रिदिने । अन्यत् पूर्ववत् सुगमं च ॥

तं दितिश्चादितिश्चेडा चेन्द्राणी चानुव्यचलन् ॥ २० ॥

तम् । दितिः । च । अदितिः । च । इडा । च । इन्द्राणी । च । अनु-व्यचलन् ॥ २० ॥

दितेश्च वै सोऽदितेश्चेडायाश्चेन्द्राण्याश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ २१ ॥

दितेः । च । वै । सः । अदितेः। च । इडायाः । च । इन्द्राण्याः । च । प्रियम् । ० ॥ २१ ॥

भावार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (अनावृत्ताम्) अनावृत [बिना अभ्यास की हुयी, मनुष्य की बिना जानी] (दिशम् अनु) दिशा की ओर (वि अचलत्) विचरा, (ततः) उस [दिशा] से वह (न) नहीं (आवर्त्स्यन्) लौटेगा—(अमन्यत) उस [विद्वान्] ने माना ॥ १९ ॥ (दितिः) दिति [खण्डित विकृति अर्थात् कार्यरूप नाशवान् सृष्टि] (च च) और (अदितिः) अदिति [अखण्डित प्रकृति अर्थात् जगत् की अविनाशी परमाणु रूप सामग्री] (च) और (इडा) इड़ा [प्राप्ति योग्य वेदवाणी] (च) और (इन्द्राणी) इन्द्राणी [इन्द्र अर्थात् जीव की शक्ति] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ २० ॥ (सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (दितेः) दिति [नाशवान् सृष्टि] का (च च) और (अदितेः) [अदिति अविनाशी परमाणु रूप सामग्री] का (च) और (इडायाः) इड़ा [वेदवाणी] का (च) और (इन्द्राण्याः) इन्द्राणी [जीव का शक्ति] का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः)

१९—(सः) व्रात्यः (अनावृत्ताम्) अनभ्यस्ताम् । अज्ञाताम् (ततः) तद्दिक्प्रकाशात् (न) (निषेधे) (आवर्त्स्यन्) आवृत्तिं पुनर्गमनं कर्तुमिच्छन् भविष्यति (अमन्यत) अबुध्यत विद्वान् पुरुषः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

२०, २१—(तम्) व्रात्यम् (दितिः) दो अवखण्डने-क्तिच् । खण्डिता विकृतिः । कार्यरूपा नाशशीला सृष्टिः (अदितिः) दो अवखण्डने—क्तिन् । अखण्डिता प्रकृतिः । अविनाशिनी परमाणुरूपा सामग्री (इडा) वेदवाणी

जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ २१ ॥

भावार्थ—परमात्मा की अपार, अनादि और अनन्त शक्ति है, मनुष्य जितना जितना खोजता है, उतना उतना ही जगदीश्वर की सृष्टि और परमाणु रूप सामग्री को अनादि अनन्त ही पाता जाता है और वेद द्वारा अपनी शक्ति बढ़ाता हुआ आनन्द मनाता चला चलता है ॥ १६, २०, २१ ॥

स दिशोऽनु व्यचलत् तं विराडनु व्यचलत् सर्वे च देवाः सर्वाश्च देवताः ॥ २२ ॥

सः । दिशः । अनु । वि । अचलत् । तम् । वि-राट् । अनु । वि । अचलत् । सर्वे । च । देवाः । सर्वाः । च । देवताः ॥ २२

विराजंश्च वै स सर्वेषां च देवानां सर्वासां च देवतानां प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ २३ ॥

वि-राजः । च । वै । सः । सर्वेषाम् । च । देवानाम् । सर्वासाम् । च । देवतानाम् । प्रियम् । ० ॥ २३ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा (दिशः अनु) सब दिशाओं की ओर (वि अचलत्) विचरा, (विराट्) विराट् [विविध पदार्थों से प्रकाशमान ब्रह्माण्डरूप संसार] (तम् अनु) उस [व्रात्य परमात्मा] के पीछे (वि अचलत्) विचरा, (च) और (सर्वे) सब (देवाः) दिव्यपदार्थ (च) और (सर्वाः) सब (देवताः) दिव्य शक्तियां [उसके पीछे विचरीं] ॥ २२ ॥ (सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (विराजः) विराट् [विविध पदार्थों से प्रकाशमान संसार] का (च च) और (सर्वेषाम्) सब (देवानाम्) उत्तम पदार्थों का (च) और (सर्वासाम्) सब (देवतानाम्)

निघ० १ । ११ (इन्द्राणी) इन्द्रस्य जीवस्य पत्नी विभूतिः शक्तिः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

२२, २३—(सः) व्रात्यः (दिशः) सर्वाः दिशाः (तम्) व्रात्यम् (विराट्) वि+राजृ दीप्तौ—क्विप् । विविधपदार्थैः प्रकाशमानो ब्रह्माण्डरूपसंसारः

उत्तम शक्तियों का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ २३ ॥

भावार्थ—यह संसार, दिव्यपदार्थ और उनकी दिव्यशक्तियां परमात्मा से सब दिशाओं में प्रसिद्ध हुई हैं, उस परमात्मा को साक्षात् करने वाला मनुष्य सब उत्तम पदार्थों और गुणों का विवेकी होकर संसार का प्रिय होता है ॥ २२, २३ ॥

ऋग्वेद १० । ९० । ५ तथा यजुर्वेद ३१ । ५ में ऐसा वर्णन है—(ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुषः) उस [पूर्ण पुरुष परमात्मा] से विराट् [विविध पदार्थों से प्रकाशमान संसार] उत्पन्न हुआ, विराट् [संसार] के ऊपर [अधिष्ठाता] पुरुष [परिपूर्ण परमात्मा] है ॥

स सर्वानन्तर्देशानन्नु व्यचलत् ॥ २४ ॥

सः । सर्वान् । अन्तः-देशान् । अनु । वि । अचलत् ॥ २४ ॥

तं प्रजापतिश्च परमेष्ठी च पिता च पितामहश्चानुव्यचलन् ॥ २५ ॥

तम् । प्रजा-पतिः । च । परमे-स्थी । च । पिता । च । पितामहः । च । अनु-व्यचलन् ॥ २५ ॥

प्रजापतेश्च वै स परमेष्ठिनश्च पितुश्च पितामहस्य च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ २६ ॥

प्रजा-पतेः । च । वै । सः । परमे-स्थिनः । च । पितुः । च । पितामहस्य । च । प्रियम् । धाम । भवति । यः ।०॥२६॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (सर्वान्) सब (अन्तर्देशान्

(देवाः) दिव्यपदार्थाः (देवताः) दिव्यशक्तयः । अन्यत् पूर्ववद् यथावद् योजनीयश्च ॥

२४—२६—(सः) व्रात्यः परमात्मा (अन्तर्देशान्) मध्यदेशान् (तम्)

अनु) भीतरी देशों की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ २४ ॥ (प्रजापतिः) प्रजापालक [राजा] (च च) और (परमेष्ठी) परमेष्ठी [बड़े पद वाला आचार्य वा सन्न्यासी] (च) और (पिता) बाप (च) और (पितामहः) दादा (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ २५ ॥ (सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (प्रजापतेः) प्रजापालक [राजा] का (च च) और (परमेष्ठिनः) परमेष्ठी [बड़ी स्थिति वाले आचार्य वा सन्न्यासी] का (च) और (पितुः) बाप का (च) और (पितामहस्य) दादा का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥२६॥

भावार्थ—जो विद्वान् पुरुष गहरे विचार से यह देखते हैं कि संसार में सब लोग परब्रह्म परमात्मा की आज्ञा मानने से बड़े हुये हैं, वे ही ईश्वर की आज्ञा में रहकर उन्नति करते और आनन्द भोगते हैं ॥ २४—२६ ॥

सूक्तम् ७ ॥

१—५ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ निचृदार्षी गायत्री ; २ विराडार्षी बृहती ; ३ विराडार्ष्युष्णिक् ; ४ आर्षी गायत्री ; ५ भुरिगार्षी पङ्क्तिः ॥

परमात्मव्यापकत्वोपदेशः—परमात्मा की व्यापकता का उपदेश ॥

स म॑हि॒मा सद्रु॑र्भू॒त्वान्तं॑ पृथि॒व्या अ॑गच्छ॒त् स स॑मु॒द्रो॑ऽभवत् १

सः । म॒हि॒मा । सद्रुः॑ । भू॒त्वा । अन्त॑म् । पृ॒थि॒व्याः । अ॒ग॒च्छ॒त् । सः । स॒मु॒द्रः । अ॒भ॒व॒त् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (महिमा) महिमास्वरूप और (सद्रुः) वेगवान् (भूत्वा) होकर (पृथिव्याः) पृथिवी के (अन्तम्)

व्रात्यम् (प्रजापतिः) प्रजापालको राजा (परमेष्ठी) उच्चपदस्थ आचार्यः सन्न्यासी वा (पिता) जनकः (पितामहः) पितुः पिता । अन्यत् पूर्ववद् यथोचितं योजनीयं च ॥

१—(सः) व्रात्यः परमात्मा (महिमा) महत्—इमनिच् । महास्वरूपः (सद्रुः) हरिमितयोर्द्रुवः । उ० १ । ३४ । सह + द्रु गतौ—कु, डित् । वेगवान्

अन्त को (अगच्छत्) पहुंचा है, (सः) वह [परमात्मा] (समुद्रः) अन्तरिक्ष-रूप [अनादि, अनन्त] (अभवत्) हुआ है ॥ १ ॥

भावार्थ—परमात्मा अपनी बड़ाई के कारण विद्वानों को पृथिवी से आगे अन्तरिक्ष के समान अनादि अनन्त जान पड़ता है ॥ १ ॥

तं प्रजापतिश्च परमेष्ठी च पिता च पितामहश्चापश्च श्रद्धा च वर्षं भूत्वानुव्यवर्तयन्त ॥ २ ॥

तम् । प्रजा-पतिः । च । परमे-स्थी । च । पिता । च । पितामहः । च । आपः । च । श्रद्धा । च । वर्षम् । भूत्वा । अनु-व्यवर्तयन्त ॥ २ ॥

भाषार्थ—(प्रजापतिः) प्रजापालक [राजा] (च) और (परमेष्ठी) परमेष्ठी [सब से ऊंचे पद वाला आचार्य वा सन्न्यासी] (च) और (पिता) बाप (च) और (पितामहः) दादा (च) और (आपः) सत्कर्म (च) और (श्रद्धा) श्रद्धा [धर्म में प्रतीति] (वर्षम्) श्रेष्ठपन को (भूत्वा) पाकर (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यवर्तयन्त) पीछे विविध प्रकार वर्तमान हुये हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—सब शूर वीर ज्ञानी और पूजनीय महात्मा संसार में उस परमात्मा ही का आश्रय लेकर श्रेष्ठ होते हैं ॥ २ ॥

ऐनमापो गच्छन्त्यैनं श्रद्धा गच्छत्यैनं वर्षं गच्छति य एवं वेद ॥ ३ ॥

आ । एनम् । आपः । गच्छन्ति । आ । एनम् । श्रद्धा । गच्छति । आ । एनम् । वर्षम् । गच्छति । यः । ० ॥ ३ ॥

(भूत्वा) (अन्तम्) सीमाम् (पृथिव्याः) भूमेः (अगच्छत्) प्राप्तवान् (सः) (समुद्रः) अन्तरिक्षसदृशः (अभवत्) ॥

२—(तम्) व्रात्यम् (आपः) आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ० ४ । २०८ । आप्लृ व्याप्तौ—असुन् । सुकर्म (श्रद्धा) धर्मविश्वासः (वर्षम्) वृतॄवदिवचि० । उ० ३ । ६२ । वृञ् वरणे—सप्रत्ययः । वरत्वं श्रेष्ठताम् (भूत्वा) भू प्राप्तौ—क्त्वा । प्राप्य (अनुव्यवर्तयन्त) अनुसृत्य वर्तमाना अभवन् । अन्यत् पूर्ववत्—सू० ६ । म० २५ ॥

भाषार्थ—(एनम्) उस [विद्वान्] पुरुष को (आपः) सत्कर्म (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (एनम्) उस को (श्रद्धा) श्रद्धा [धर्म में प्रतीति] (आ) आकर (गच्छति) मिलती है, (एनम्) उसको (वर्षम्) श्रेष्ठपन (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य परमात्मा को जान लेता है, तब वह सुकर्मी श्रद्धावान् और श्रेष्ठ होकर उन्नति करता है ॥ ३ ॥

तं श्रद्धा च यज्ञश्च लोकश्चान्नं चान्नाद्यं च भूत्वाभिपर्यावर्तन्त ॥ ४ ॥

तम् । श्रद्धा । च । यज्ञः । च । लोकः । च । अन्नम् । च । अन्न-अद्यम् । च । भूत्वा । अभि-पर्यावर्तन्त ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(श्रद्धा) श्रद्धा [धर्म में प्रतीति] (च च) और (यज्ञः) यज्ञ [सद् व्यवहार] (च) और (लोकः) समाज (च) और (अन्नम्) अन्न [जो चावल आदि] (च) और (अन्नाद्यम्) अनाज [रोटी पूरी आदि बना भोजन] (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] में (भूत्वा) व्यापकर (अभिपर्यावर्तन्त) सामने सब ओर से आकर वर्तमान हुये हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—उस परमात्मा के ही सामर्थ्य से पुरुषार्थी पुरुष के लिये श्रद्धा आदि उपयोगी गुण, सब समाज और अन्न आदि भोग्य पदार्थ सर्वत्र सर्वदा वर्तमान रहते हैं ॥ ४ ॥

३—(आ) आगत्य (एनम्) विद्वांसं पुरुषम् (आपः) म० २ । सुकर्म (गच्छति) प्राप्नोति । अन्यद् गतं स्पष्टं च—म० २ ॥

४—(तम्) व्रात्यं परमात्मानम् (श्रद्धा) धर्मविश्वासः (यज्ञः) सद्-व्यवहारः (लोकः) समाजः (अन्नम्) सस्यम् (अन्नाद्यम्) भक्षणीयं संस्कृत-मन्नम् (भूत्वा) व्याप्य (अभिपर्यावर्तन्त) अभि + परि + आ + अवर्तन्त । अभितः परित आगत्य वर्तमाना अभवन् । अन्यद् गतम् ॥

ऐनं श्रद्धा गच्छत्यैनं युज्ञो गच्छत्यैनं लोको गच्छत्यैनमन्नं गच्छत्यैनमन्नाद्यं गच्छति य एवं वेदं ॥ ५ ॥

आ । एनम् । श्रद्धा । गच्छति । आ । एनम् । युज्ञः । गच्छति । आ । एनम् । लोकः । गच्छति । आ । एनम् । अन्नम् । गच्छति । आ । एनम् । अन्न-अद्यम् । गच्छति । यः ।०५

भाषार्थ—(एनम्) उस [विद्वान्] पुरुष को (श्रद्धा) श्रद्धा [धर्म में प्रतीति] (आ) आकर (गच्छति) मिलती है, (एनम्) उस को (यज्ञः) सद्व्यवहार (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (एनम्) उसको (लोकः) समाज (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (एनम्) उस को (अन्नम्) अन्न [जौ चावल आदि] (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (एनम्) उस को (अन्नाद्यम्) अनाज [रोटी पूरी आदि बना भोजन] (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी पुरुष ही श्रद्धालु, सत्कर्मी, सर्वहितैषी और अन्नवान् होकर संसार में प्रशंसनीय होता है ॥ ५ ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ८ ॥

१—३ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ साम्न्युष्णिक् ; २ प्राजापत्याऽनुष्टुप् ; ३ आर्ची पङ्क्तिः ॥

परमेश्वरस्य प्रभुत्वोपदेशः—परमेश्वर की प्रभुता का उपदेश ॥

सोऽरज्यत ततो राजुन्योऽजायत ॥ १ ॥

५—(आ) आगत्य (एनम्) विद्वांसं पुरुषम् (गच्छति) प्राप्नोति । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४ सुगमं च ॥

सः । अरज्यत । ततः । राजन्यः । अजायत ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सः) उस [व्रात्य परमात्मा] ने (अरज्यत) प्रेम किया, (ततः) उसी से वह (राजन्यः) सर्वस्वामी (अजायत) हुआ ॥ १ ॥

भावार्थ—परमात्मा अपनी स्वाभाविक प्रीति से सब सृष्टि का स्वामी है ॥ १ ॥

स विशः सबन्धूनन्नमन्नाद्यमभ्युदतिष्ठत् ॥ २ ॥

सः । विशः । स-बन्धून् । अन्नम् । अन्न-अद्यम् । अभि-उदतिष्ठत् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (सबन्धून्) बन्धुओं सहित [कुटुम्बियों] सहित (विशः) मनुष्यों पर, (अन्नम्) अन्न [जौ चावल आदि] पर और (अन्नाद्यम्) अनाज [रोटी पूरी आदि] पर (अभ्युदतिष्ठत्) सर्वथा अधिष्ठाता हुआ ॥ २ ॥

भावार्थ—परमात्मा मनुष्य आदि सब पदार्थों का अधिष्ठाता होकर सब की रक्षा करता है ॥ २ ॥

विशां च वै स सबन्धूनां चान्नस्य चान्नाद्यस्य च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

विशाम् । च । वै । सः । स-बन्धूनाम् । च । अन्नस्य । च । अन्न-अद्यस्य । च । प्रियम् । धाम । भवति । यः । ० ॥ ३ ॥

१—(सः) व्रात्यः परमात्मा (अरज्यत) रञ्ज रागे, आसक्तौ प्रीतौ च—लङ्, दिवादिः। प्रीतियुक्तोऽभवत् सृष्टौ (ततः) तस्मात् कारणात् (राजन्यः) राजेरन्यः। उ० ३। १०० । राजृ दीप्तौ ऐश्वर्ये च—अन्य । सर्वस्वामी (अजायत) प्रादुरभवत् ॥

२—(सः) व्रात्यः परमात्मा (विशः) पु० लि० । मनुष्यान्—निघ० २ । ३ (सबन्धून्) बन्धुभिः सहितान् (अन्नम्) सस्यम् (अन्नाद्यम्) अदनीयं संस्कृतं पदार्थम् (अभ्युदतिष्ठत्) अभीत्य अधिष्ठितवान् ॥

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान् पुरुष] (वै) निश्चय करके (सबन्धूनाम्) बन्धुओं सहित (विशाम्) मनुष्यों का (च च) और (अन्नस्य) अन्न [जौ चावल आदि] का (च च) और (अन्नाद्यस्य) अनाज [रोटी पूरी आदि बने हुये पदार्थ] का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् मनुष्य परमात्मा का आश्रय लेकर पुरुषार्थ करता है, वह सर्वहितकारी होने से सब में प्रतिष्ठा पाता है ॥ ३ ॥

सूक्तम् ८ ॥

१—३ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ आसुरी जगती ; २ आर्षी गायत्री ; ३ आर्ची पङ्क्तिः ॥

राजधर्मव्यवस्थोपदेशः—राजधर्म की व्यवस्था का उपदेश ॥

स विशोऽनु व्यचलत् ॥१॥ सः । विशः । अनु । वि । अचलत् ॥१

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य परमात्मा] (विशः अनु) मनुष्यों की ओर (वि अचलत्) विचरा ॥ १ ॥

भावार्थ—सर्वव्यापक परमात्मा ने वेदद्वारा मनुष्यों में राजधर्म का उपदेश किया है ॥ १ ॥

तं सभा च समितिश्च सेना च सुरा चानुव्यचलन् ॥ २ ॥

तम् । सभा । च । सम्-इतिः । च । सेना । च । सुरा । च । अनु-व्यचलन् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(सभा) सभा (च च) और (समितिः) संग्राम व्यवस्था

३—(विशाम्) मनुष्याणाम् (च) (वै) निश्चयेन (सः) विद्वान् (सबन्धूनाम्) सकुटुम्बिनाम् (अन्नस्य) सस्यस्य (अन्नाद्यस्य) भोग्यस्य संस्कृतपदार्थस्य । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१—(सः) व्रात्यः परमात्मा (विशः) मनुष्यान् (अनु) अनुलक्ष्य अन्यत् पूर्ववत् ॥

२—(तम्) व्रात्यं परमात्मानम् (सभा) राजधर्मादिसभा (समितिः)

(च) और (सेना) सेना (च) और (सुरा) राज्यलक्ष्मी (तम्) उस [व्रात्य परमात्मा] के (अनुव्यचलन्) पीछे विचरे ॥ २ ॥

भावार्थ—परमात्मा की विहित व्यवस्था से ही संसार में सभा आदि की संस्था स्थापित हुयी है ॥ २ ॥

इस मन्त्र का कुछ अंश महर्षि दयानन्दकृत सत्यार्थप्रकाश समुल्लास ६ राजधर्म प्रकरण तथा संस्कारविधि गृहाश्रम प्रकरण में व्याख्यात है ॥

सभायाश्च वै स समितेश्च सेनायाश्च सुरायाश्च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

सभायाः । च । वै । सः । सम्-इतेः । च । सेनायाः । च । सुरायाः । च । प्रियम् । धाम । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ३

भाषार्थ—(सः) वह [विद्वान्] पुरुष (वै) निश्चय करके (सभायाः) सभा का (च च) और (समितेः) संग्राम व्यवस्था का (च) और (सेनायाः) सेना का (च) और (सुरायाः) राज्यलक्ष्मी का (प्रियम्) प्रिय (धाम) धाम [घर] (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) ऐसे वा व्यापक [व्रात्य परमात्मा] को (वेद) जानता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य परमात्मा की व्यवस्था जानकर सभा आदि की यथावत् संस्था करते हैं, वे राज्यलक्ष्मी बढ़ा कर कीर्ति पाते हैं ॥ ३ ॥

सूक्तम् १० ॥

१—११—व्रात्यो देवता ॥ १, ५, साम्नी बृहती ; २ निचृदार्षी पङ्क्तिः ; ३, ४ प्राजापत्या पङ्क्तिः ; ६, ८, १० आसुरी-गायत्री ; ७, ९ साम्न्युष्णिक् ; ११ आसुरी बृहती ॥

आतिथ्यमहिमोपदेशः—अतिथि सत्कार की महिमा का उपदेश ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्यो॒ राज्ञोऽति॑थिर्गृ॒हाना॒गच्छे॑त् ॥ १ ॥

संग्रामः—निघ० २ । १७ । संग्रामव्यवस्था (सेना) (सुरा) षुर दीप्तौ ऐश्वर्ये च—क, टाप् । राज्यलक्ष्मीः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

३—उपरि व्याख्यातं यथोचितं योजनीयम् ॥

तत् । यस्य॑ । ए॒वम् । वि॒द्वान् । व्रात्य॑ः । राज्ञ॑ः । अति॑थिः । गृ॒हान् । आ॒-गच्छे॑त् । ॥ १ ॥

श्रेयाँसमेनमा॒त्मनो॑ मानये॒त् तथा॑ क्ष॒त्राय॒ ना वृ॑श्चते॒ तथा॑ रा॒ष्ट्राय॒ ना वृ॑श्चते ॥ २ ॥

श्रेयाँसम् । ए॒न॒म् । आ॒त्मन॑ः । मा॒न॒ये॒त् । तथा॑ । क्ष॒त्राय॑ । न । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । तथा॑ । रा॒ष्ट्राय॑ । न । आ । वृ॒श्च॒ते॒ ।२।

भाषार्थ—(तत्) फिर (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सद्व्रतधारी, सदाचारी] (अतिथिः) अतिथि [नित्य मिलने योग्य सत्पुरुष] (यस्य राज्ञः) जिस राजा के (गृहान्) घरों में (आगच्छेत्) आवे ॥ १ ॥ वह [राजा] (एनम्) उस [अतिथि] को (आत्मनः) अपने से (श्रेयांसम्) अधिक श्रेष्ठ (मानयेत्) सन्मान करे, (तथा) उस प्रकार [सत्कार] से वह [राजा] (क्षत्राय) क्षत्रिय कुल के लिये (न) नहीं (आ) कुछ (वृश्चते) दोषी होता है, और (तथा) उस प्रकार से (राष्ट्रम्) राज्य के लिये भी (न) नहीं (आ) कुछ (वृश्चते) दोषी होता है ॥ २ ॥

भावार्थ—जब ब्रह्मवादी आप्त विद्वान् अतिथि राजा के घर आवे, राजा उसको अपने से अधिक गुणी जानकर यथावत् सत्कार करे जिस से उसके सदुपदेश से दोषों के मिटने पर उसके कुल की और राज्य की वृद्धि होवे ॥ १, २ ॥

१—(तत्) तदा (यस्य) (एवम्) सू० २ म० ३ । इण्गतौ-वन् । व्यापकं परमात्मानम् (विद्वान्) विद ज्ञाने-शतृ, वसुरादेशः । जानन् (व्रात्यः) सू० १ । १ । व्रत-यत् । व्रतधारी । सदाचारी (राज्ञः) नरपतेः (अतिथिः) अ० ७ । २१ । १ । ऋतन्यञ्जिवन्य० । उ० ४ । २ । अत सातत्यगमने—इथिन् । अतनशीलः । नित्यं प्रापणीयः । विद्वान् । अभ्यागतः (गृहान्) (आगच्छेत्) ॥

२—(श्रेयांसम्) प्रशस्यतरम् (आत्मनः) आत्मसकाशात् (मानयेत्) सत्कुर्यात् (तथा) तेन प्रकारेण (क्षत्राय) क्षत्रियकुलाय (न) निषेधे (आ) ईषत् (वृश्चते) वृश्च्यते । छिद्यते । दूषितो भवति (राष्ट्राय) राज्य-संपादनाय । अन्यद् गतम् ॥

अतो॒ वै ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं चोद॑तिष्ठतां॒ ते अ॑ब्रूतां॒ कं प्र वि॑शा॒वेति॑ ॥ ३ ॥

अतः॑ । वै । ब्रह्म॑ । च । क्ष॒त्रम् । च॒ । उत् । अ॒ति॒ष्ठ॒ता॒म् । ते इति॑ । अ॒ब्रू॒ता॒म् । कम् । प्र । वि॒शा॒व॒ । इति॑ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अतः) इस [अतिथि सत्कार] से (वै) निश्चय करके (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी कुल (च च) और (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल (उत् अतिष्ठताम्) दोनों ऊंचे होवें, (ते) वे दोनों (अब्रूताम्) कहें—(कम्) किस [गुण] में (प्र विशाव इति) हम दोनों प्रवेश करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी और क्षत्रिय लोग अतिथि का सत्कार करके विचार करें कि कौन से कौन से गुण स्वीकार करने से हमारी उन्नति होवे । इस का उत्तर आगे है ॥ ३ ॥

अतो॒ वै बृह॒स्पति॑मे॒व ब्रह्म॒ प्र वि॑श॒त्विन्द्रं॑ क्ष॒त्रं तथा॒ वा इति॑ ॥ ४ ॥

०। बृह॒स्पति॑म् । ए॒व । ब्रह्म॑ । प्र । वि॒श॒तु॒ । इन्द्र॑म् । क्ष॒त्रम् । तथा॑ । वै । इति॑ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अतः) इस [अतिथि सत्कार] से (वै) निश्चय करके (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी कुल (बृहस्पतिम्) बड़े बड़े प्राणियों के रक्षक गुण में (एव) ही (प्र विशतु) प्रवेश करे, (तथा) उसी प्रकार [अतिथि, सत्कार] से (वै) निश्चय करके (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य में [प्रवेश करे], (इति) ऐसा [अतिथि कहे] ॥ ४ ॥

भावार्थ—आप्त अतिथि मन्त्र ३ का उत्तर देवे कि ब्रह्मज्ञानी पुरुष प्राणियों की रक्षा का और राजा लोग ऐश्वर्य प्राप्ति का प्रयत्न करते रहें ॥ ४ ॥

३—(अतः) एतस्मात् सत्कारात् (वै) निश्चयेन (ब्रह्म) ब्रह्मवादिकुलम् (च) (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (च) (उत्) उदेत्य (अतिष्ठताम्) तिष्ठताम् (ते) द्वे (अब्रूताम्) कथयताम् (कम्) कं गुणम् (प्र विशाव) आवां प्रविष्टौ भवाव (इति) ॥

४—(बृहस्पतिम्) बृहतां प्राणिनां पालकं गुणम् (एव) निश्चयेन (प्र विशतु) प्रविष्टं भवतु (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (तथा) तद्विधानेन सत्कारेण (इति) पादपूर्तौ । अन्यत् पूर्ववत्-म० ३ ॥

अतो वै बृहस्पतिमेव ब्रह्म प्राविशदिन्द्रं क्षत्रम् ॥ ५ ॥
अतः । वै । बृहस्पतिम् । एव । ब्रह्म । प्र । अविशत् । इन्द्रम् । क्षत्रम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (अतः) इस [अतिथि सत्कार] से (वै) निश्चय करके (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी समूह ने (बृहस्पतिम्) बड़े बड़े प्राणियों के रक्षक गुण [वेद ज्ञान आदि] में (एव) ही (प्र अविशत्) प्रवेश किया है, और (क्षत्रम्) क्षत्रिय कुल ने (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य में [प्रवेश किया है] ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस चक्ररूप संसार में यही नियम सदा से है कि ब्रह्मज्ञानियों ने वेदज्ञान आदि से और क्षत्रियों ने परम ऐश्वर्य बढ़ाने से प्रतिष्ठा पायी है ॥ ५ ॥

इयं वा उ पृथिवी बृहस्पतिर्द्यौरेवेन्द्रः ॥ ६ ॥
इयम् । वै । ऊं इति । पृथिवी । बृहस्पतिः । द्यौः । एव । इन्द्रः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(इयम्) यह (पृथिवी) पृथिवी [भूमि का राज्य] (वै) निश्चय करके (उ) ही (बृहस्पतिः) बड़े बड़े प्राणियों का रक्षक गुण है, (द्यौः) प्रकाशमान राजनीति (एव) ही (इन्द्रः) परम ऐश्वर्य है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य संसार में अतिथि सत्कार करके और उससे शिक्षा पाके राज्यपालन से प्राणियों की रक्षा करने की, और राजनीति से ऐश्वर्य बढ़ाने की योग्यता पावे ॥ ६ ॥

अयं वा उ अग्निर्ब्रह्मासावादित्यः क्षत्रम् ॥ ७ ॥
अयम् । वै । ऊं इति । अग्निः । ब्रह्म । असौ । आदित्यः । क्षत्रम् ॥ ७ ॥

५—(प्र अविशत्) प्रविष्टमभवत् । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४ ॥

६—(इयम्) दृश्यमाना (वै) (उ) (पृथिवी) भूमिराज्यम् (बृहस्पतिः) महतां प्राणिनां रक्षको गुणः (द्यौः) दिवु द्युतौ गतौ च–डिवि । प्रकाशमाना राजनीतिः (एव) (इन्द्रः) परमैश्वर्यम् ॥

भाषार्थ—(अयम्) यह (अग्निः) अग्नि [अग्नि समान तेजस्वी] (एव) निश्चय करके (उ) ही (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी समूह है और (असौ) वह (आदित्यः) सूर्य [सूर्य समान प्रतापी] (क्षत्रम्) क्षत्रिय समूह है ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य वेदों के मनन से अग्नि समान तेजस्वी और प्रजापालन से सूर्य समान प्रतापी होवे ॥ ७ ॥

ऐनं ब्रह्म गच्छति ब्रह्मवर्चसी भवति ॥ ८ ॥

आ । एनम् । ब्रह्म । गच्छति । ब्रह्म-वर्चसी । भवति ॥ ८ ॥

यः पृथिवीं बृहस्पतिमग्निं ब्रह्म वेद ॥ ९ ॥

यः । पृथिवीम् । बृहस्पतिम् । अग्निम् । ब्रह्म । वेद ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(एनम्) उस [पुरुष] को (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी समूह (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, और वह (ब्रह्मवर्चसी) ब्रह्मवर्चसी [वेदाभ्यास से तेजस्वी] (भवति) होता है ॥ ८ ॥ (यः) जो [पुरुष] (पृथिवीम्) पृथिवी [पृथिवी के राज्य] को (बृहस्पतिम्) बड़े बड़े प्राणियों का रक्षक गुण, और (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानी समूह को (अग्निम्) अग्नि [अग्नि समान तेजोमय] (वेद) जानता है ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रजापालक और अतिथि सत्कारक होकर वेदज्ञानियों के साथ विराजकर ब्रह्मवर्चसी होवे ॥ ८, ९ ॥

ऐनमिन्द्रियं गच्छतीन्द्रियवान् भवति ॥ १० ॥

७—(अयम्) दृश्यमानः (वै) निश्चयेन (उ) एव (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानिसमूहः (असौ) प्रसिद्धः (आदित्यः) आदीप्यमानः सूर्यः (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् ॥

८—(आ) आगत्य (एनम्) ब्रह्मज्ञम् (ब्रह्म) ब्रह्मज्ञानिसमूहः (गच्छति) प्राप्नोति (ब्रह्मवर्चसी) ब्रह्मणा वेदाध्ययनेन तदनुष्ठानेन च तेजस्वी (भवति) ॥

९—(यः) पुरुषः (पृथिवीम्) भूमिराज्यम् (बृहस्पतिम्) महतां प्राणिनां रक्षकगुणम् (अग्निम्) अग्निवत्तेजोमयम् (ब्रह्म) वेदज्ञानिकुलम् (वेद) जानाति ॥

आ । एनम् । इन्द्रियम् । गच्छति । इन्द्रिय-वान् । भवति ॥ १० ॥

य आदित्यं क्षत्रं दिवमिन्द्रं वेद ॥ ११ ॥

यः । आदित्यम् । क्षत्रम् । दिवम् । इन्द्रम् । वेद ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(एनम्) उस [पुरुषार्थी] को (इन्द्रियम्) ऐश्वर्य (आ) आकर (गच्छति) मिलता है, वह (इन्द्रियवान्) ऐश्वर्यवान् (भवति) होता है ॥ १० ॥ (यः) जो [पुरुष] (क्षत्रम्) क्षत्रिय समूह को (आदित्यम्) सूर्य [सूर्य समान तेजस्वी] और (दिवम्) प्रकाशमान राजनीति को (इन्द्रम्) ऐश्वर्य (वेद) जानता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रजापालन में दक्ष और सुनीतिप्रचार में चतुर होकर ऐश्वर्य बढ़ावें ॥ १०, ११ ॥

सूक्तम् ११ ॥

१—११ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ आसुरी गायत्री ; २ भुरिक् शक्वरी ; ३, ५, ६, ८ आर्ची बृहती ; ४, ७, ९ प्राजापत्या बृहती ; १० भुरिगार्ची बृहती ; ११ आर्च्यनुष्टुप् ॥

आतिथ्यविधानोपदेशः—अतिथि सत्कार के विधान का उपदेश ॥

तद् यस्यैवं विद्वान् व्रात्योऽतिथिर्गृहानागच्छेत् ॥ १ ॥

० । व्रात्यः । अतिथिः । ० [सू०१० म० १] ॥ १ ॥

स्वयमेनमभ्युदेत्य ब्रूयाद् व्रात्य क्वावात्सीर्व्रात्योदकं व्रात्य तर्पयन्तु व्रात्य यथा ते प्रियं तथास्तु व्रात्य यथा ते वशस्तथास्तु व्रात्य यथा ते निकामस्तथास्त्विति ॥ २ ॥

१०—(आ) आगत्य (एनम्) पुरुषार्थिनम् (इन्द्रियम्) इन्द्रचिह्नम् । ऐश्वर्यम् (गच्छति) प्राप्नोति (इन्द्रियवान्) ऐश्वर्यवान् (भवति) ॥

११—(यः) पुरुषः (आदित्यम्) सूर्यवत्तेजोमयम् (क्षत्रम्) क्षत्रियकुलम् (दिवम्) दिवु द्युतौ गतौ च—डिवि । दीप्यमानां राजनीतिम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यम् (वेद) जानाति ॥

स्वयम् । एनम् । अभि-उदेत्य । ब्रूयात् । व्रात्य । क्व । अवात्सीः । व्रात्य । उदकम् । व्रात्य । तर्पयन्तु । व्रात्य । यथा । ते । प्रियम् । तथा । अस्तु । व्रात्य । यथा । ते । वशः । तथा । अस्तु । व्रात्य । यथा । ते । नि-कामः । तथा । अस्तु । इति ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सद् व्रतधारी,] (अतिथिः) अतिथि [नित्य मिलने योग्य सत्पुरुष] (यस्य) जिस [पुरुष] के (गृहान्) घरों में (आगच्छेत्) आवे ॥ १ ॥ (स्वयम्) आप ही (अभ्युदेत्य) उठके जाकर (एनम्) उस [अतिथि] से (ब्रूयात्) कहे—(व्रात्य) हे व्रात्य ! (क्व) कहां (अवात्सीः) [रात्रि में] तू रहा था ? (व्रात्य) हे व्रात्य ! (उदकम्) यह जल है, (व्रात्य) हे व्रात्य ! (तर्पयन्तु) वे [यह पदार्थ तुझे, अथवा, आप हमें] तृप्त करें, (व्रात्य) हे व्रात्य ! (यथा) जैसे (ते) तेरा (प्रियम्) प्रिय [अभीष्ट] हो (तथा) वैसा ही (अस्तु) होवे, (व्रात्य) हे व्रात्य (यथा) जैसे (ते) तेरी (वशः) प्रधानता हो (तथा अस्तु) वैसा होवे, (व्रात्य) हे व्रात्य ! (यथा) जैसे (ते) तेरी (निकामः) इच्छा पूर्ति हो (तथा अस्तु इति) वैसा ही होवे ॥ २ ॥

भावार्थ—गृहस्थों को चाहिये कि जब कोई विद्वान् महामान्य अतिथि घर पर आवे, प्रीति वचन, जल, अन्न आदि पदार्थों से उसकी सेवा करें ॥१,२॥

यह दोनों मन्त्र महर्षि दयानन्दकृत ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका अतिथि यज्ञविषय पृष्ठ २७१ में व्याख्यात हैं ॥

१—व्याख्यातम्—सू० १० म० १ ॥

२—(स्वयम्) आत्मना (एनम्) अतिथिम् (अभ्युदेत्य) अभिमुखमुत्थाय (ब्रूयात्) कथयेत् (व्रात्य) हे सद्व्रतधारिन् (क्व) कुत्र (अवात्सीः) निवासं कृतवानसि (व्रात्य) (उदकम्) जलम् (तर्पयन्तु) हर्षयन्तु एते पदार्था भवन्तम्, यद्वा भवन्तोऽस्मान् (यथा) येन प्रकारेण (ते) तव (प्रियम्) अभिमतम् (तथा) तेन प्रकारेण (अस्तु) भवतु (वशः) वशित्वम् प्रधानत्वम् (निकामः) निरन्तरकामः । इच्छापूर्तिः (इति) पादपूरणे । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यदे॑नमाह॒ व्रात्य॒ क्वा॑वात्सी॒रिति॑ प॒थ ए॒व तेन॑ देव॒याना॒मव॑ रुन्द्धे ॥ ३ ॥

यत् । ए॒नम् । आह॑ । व्रात्य॑ । क्व॑ । अ॒वा॒त्सीः । इति॑ । प॒थः । ए॒व । तेन॑ । दे॒व॒ऽयाना॑न् । अव॑ । रु॒न्द्धे॒ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (एनम्) इस [अतिथि] से (आह) वह [गृहस्थ] कहता है—(व्रात्य) हे व्रात्य ! [सद्व्रतधारी] (क्व) कहाँ (अवात्सीः इति) [रात्रि में] तू रहा था ? (तेन) उस [सत्कार] से (एव) निश्चय करके (देवयानान्) विद्वानों के चलने योग्य (पथः) मार्गों को (अव रुन्द्धे) वह [अपने लिये] सुरक्षित करता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—अतिथि के साथ प्रीतिपूर्वक वार्तालाप करने से गृहस्थ उस के उपदेश द्वारा सन्मार्ग पर चल कर आनन्द भोगे ॥ ३ ॥

यदे॑नमाह॒ व्रात्यो॑द॒कमित्य॒प ए॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ४ ॥

०। व्रात्य॑ । उ॒द॒कम् । इति॑ । अ॒पः । ए॒व । तेन॑ । अव॑ । रु॒न्द्धे॒ ४

भाषार्थ—(यत्) जब (एनम्) इस [अतिथि] से (आह) वह [गृहस्थ] कहता है—(व्रात्य) हे व्रात्य ! [सद्व्रतधारी] (उदकम् इति) यह जल है—(तेन) उस [सत्कार] से (एव) निश्चय करके (अपः) सत्कर्म को (अव रुन्द्धे) वह [अपने लिये] सुरक्षित करता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—अतिथि को जल आदि देने से गृहस्थ सत्कर्मी होता है ॥ ४ ॥

यदे॑नमाह॒ व्रात्य॑ त॒र्पय॑न्त्विति॑ प्रा॒णमे॒व तेन॒ वर्षी॑यांसं कुरुते ५

० । व्रात्य॑ । त॒र्पय॑न्तु । इति॑ । प्रा॒णम् । ए॒व । तेन॑ । वर्षी॑ऽयांसम् । कु॒रु॒ते॒ ॥ ५ ॥

३—(यत्) यदा (एनम्) अतिथिम् (आह) ब्रूते (पथः) मार्गान् (एव) निश्चयेन (तेन) सत्कारेण (देवयानान्) विद्वद्भिर्गन्तव्यान् (अव रुन्द्धे) आत्मने सुरक्षति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

४—(अपः) आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । उ० ४ । २०८ । आप्लृ व्याप्तौ—असुन् ह्रस्वश्च । कर्म—निघ० २ । १ । सत्कर्म । अन्यत् पूर्ववत् ॥

सेनाव रुन्द्धे ॥ १० ॥

यत् । एनम् । आह । व्रात्य । यथा । ते । नि-कामः । तथा । अस्तु । इति । नि-कामम् । एव । तेन । अव । रुन्द्धे ॥१०॥

भाषार्थ—(यत्) जब (एनम्) इस [अतिथि] से (आह) वह [गृहस्थ] कहता है—(व्रात्य) हे व्रात्य ! [सत्यव्रतधारी] (यथा) जैसी (ते) तेरी (निकामः) लालसा [निश्चितकामना] हो, (तथा अस्तु इति) वैसा होवे—(तेन) उस [सत्कार] से (एव) निश्चय करके (निकामम्) अपनी लालसा को (अव रुन्द्धे) वह [गृहस्थ] सुरक्षित करता है ॥ १० ॥

भावार्थ—गृहस्थ अतिथि की विद्यावृद्धि आदि लालसा पूरी करने से अपनी लालसाओं की पूर्ति का उपाय जाने ॥ १० ॥

ऐनं निकामो गच्छति निकामे निकामस्य भवति य एवं वेद॥११

आ । एनम् । नि-कामः । गच्छति । नि-कामे । नि-कामस्य । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(एनम्) उस [गृहस्थ] को (निकामः) लालसा (आ) आकर (गच्छति) मिलती है, वह (निकामस्य) लालसा की (निकामे) निरन्तर पूर्ति में (भवति) होता है, (यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) ऐसे [विद्वान्] को (वेद) जानता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—गृहस्थ को योग्य है कि आप्त विद्वान् अतिथि का अनेक प्रकार सत्कार करके उन्नति की अभिलाषाओं को पूरा करे ॥ ११ ॥

सूक्तम् १२ ॥

१—११ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ स्वराडार्षी गायत्री ; २ प्राजापत्या बृहती ; ३ भुरिक् प्राजापत्याऽनुष्टुप् ; ४ प्राजापत्याऽनुष्टुप् ; ५, ६, ९, १० आसुरी गायत्री ; ७, ११ प्राजापत्या त्रिष्टुप् ; ८ आर्ची गायत्री ॥

१०—(निकामः) निश्चितकामः । लालसा (निकामम्) लालसाम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

११—(निकामः) लालसा (निकामे) निरन्तरकामे । इच्छापूर्तौ (निकामस्य) लालसायाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

यज्ञानुष्ठाने विदुषः सम्मत्युपदेशः—यज्ञ करने में विद्वान् की सम्मति का उपदेश ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॑ उद्धृ॑तेष्व॒ग्निष्वधि॑श्रितेऽग्निहो॒त्रेऽति॑थि॒र्गृ॒हाना॒गच्छे॑त् ॥ १ ॥

० । व्रात्यः॑ । उद्धृ॑तेषु । अ॒ग्निषु॑ । अधि॑-श्रिते । अ॒ग्नि॒-हो॒त्रे । अति॑थिः । गृ॒हान् । आ॒-गच्छे॑त् ॥ १ ॥

स्व॒यमे॑नमभ्यु॒देत्य॑ ब्रूयाद् व्रात्याति॑ सृ॒ज हो॒ष्यामीति॑ ॥ २ ॥

स्व॒यम् । ए॒नम् । अ॒भि॒-उ॒देत्य॑ । ब्रू॒यात् । व्रात्य॑ । अति॑ । सृ॒ज । हो॒ष्यामि॑ । इति॑ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक [परमात्मा] को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि [नित्य मिलने योग्य सत्पुरुष] (उद्धृतेषु) ऊंची उठी हुयी (अग्निषु) अग्नियों के बीच (अग्निहोत्रे) अग्निहोत्र [हवन सामग्री] (अधिश्रिते) रक्खे जाने पर (यस्य) जिस [मनुष्य] के (गृहान्) घरों में (आगच्छेत्) आजावे ॥ १ ॥ वह [मनुष्य] (स्वयम्) आप ही (अभ्युदेत्य) सामने से उठकर (एनम्) इस [अतिथि] से (ब्रूयात्) कहे—(व्रात्य) हे व्रात्य ! [सत्यव्रतधारी] (अति सृज) आज्ञा दे, (होष्यामि इति) मैं हवन करूंगा ॥ २ ॥

भावार्थ—यदि यज्ञ सामग्री उपस्थित और यज्ञ आरम्भ होने पर

१—(तत्) ततः (यस्य) मनुष्यस्य (एवम्) इण् गतौ—वन् । व्यापकं परमात्मानम् (विद्वान्) जानन् (व्रात्यः) सद्व्रतधारी (उद्धृतेषु) ऊर्ध्वं हृतेषु प्राप्तेषु (अग्निषु) अग्निज्वालासु (अधिश्रिते) स्थापिते सति (अग्निहोत्रे) अग्निहोमे । यज्ञे (अतिथिः) अतनशीलः । नित्यं प्राप्तव्यो विद्वान् (गृहान्) (आगच्छेत्) प्राप्नुयात् ॥

२—(स्वयम्) आत्मना (एनम्) अतिथिम् (अभ्युदेत्य) अभिमुखमुत्थाय (ब्रूयात्) कथयेत् (व्रात्य) (अति सृज) आज्ञापय (होष्यामि) होमं यज्ञं करिष्यामि (इति) ॥

विद्वान् ब्रह्मवादी अतिथि आजावे, गृहस्थ आदर पूर्वक उस महामान्य की सम्मति लेकर यज्ञ करे ॥ १, २ ॥

स चा॑तिसृजेज्जु॒हुया॒न्न चा॑तिसृजे॒न्न जु॑हुयात् ॥ ३ ॥

सः । च॒ । अ॒ति॒-सृ॒जेत् । जु॒हु॒यात् । न । च॒ । अ॒ति॒-सृ॒जेत् । न । जु॒हु॒यात् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [अतिथि] (च) यदि (अतिसृजेत्) आज्ञा देवे, (जुहुयात्) वह [गृहस्थ] हवन करे, (च) यदि वह (न अतिसृजेत्) न आज्ञा देवे, (न जुहुयात्) वह [गृहस्थ] न हवन करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—विचारवान् अतिथि की आज्ञानुसार अधिकारी गृहस्थ यज्ञ करे और अनधिकारी न करे ॥ ३ ॥

स य ए॒वं वि॒दुषा॒ व्रात्ये॒नाति॑सृष्टो जु॒होति॑ ॥ ४ ॥

स । यः । ए॒वम् । वि॒दुषा॑ । व्रात्ये॑न । अति॑-सृष्टः । जु॒होति॑ ४

प्र पि॑तृ॒याणं॒ पन्थां॑ जाना॒ति॒ प्र दे॑व॒यान॑म् ॥ ५ ॥

प्र । पि॒तृ॒-यान॑म् । पन्था॑म् । जा॒ना॒ति॒ । प्र । दे॒व॒-यान॑म् ॥५॥

न दे॒वेष्वा वृ॑श्चते हु॒तम॑स्य भवति ॥ ६ ॥

न । दे॒वेषु॑ । आ । वृ॒श्च॒ते॒ । हु॒तम् । अ॒स्य॒ । भ॒व॒ति॒ ॥ ६ ॥

पर्य॑स्या॒स्मिल्लो॒क आ॒यत॑नं शिष्यते॒ य ए॒वं वि॒दुषा॒ व्रात्ये॒-नाति॑सृष्टो जु॒होति॑ ॥ ७ ॥

परि॑ । अ॒स्य॒ । अ॒स्मिन् । लो॒के । आ॒-यत॑नम् । शि॒ष्य॒ते॒ । यः । ए॒वम् । वि॒दुषा॑ । व्रात्ये॑न । अति॑-सृष्टः । जु॒होति॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) व्यापक परमात्मा को

३—(सः) अतिथिः (च) यदि (अतिसृजेत्) आज्ञापयेत् (जुहुयात्) गृहस्थो होमं कुर्यात् (न) निषेधे । अन्यत् स्पष्टम् ॥

४—(सः) गृहस्थः (यः) गृहस्थः (एवम्) व्यापकं परमात्मानम्

(विदुषा) जानते हुये (व्रात्येन) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] करके (अतिसृष्टः) आज्ञा दिया हुआ (जुहोति) यज्ञ करता है, (सः) वह [गृहस्थ] ॥ ४ ॥ (पितृयाणम्) पितरों [पालनकर्ता बड़े लोगों] के चलने योग्य (पन्थाम्) मार्ग को (प्र) भले प्रकार (जानाति) जान लेता है, (देवयानम्) और देवताओं [विद्वानों] के चलने योग्य [मार्ग] को (प्र) भले प्रकार [जान लेता है] ॥ ५ ॥ वह (देवेषु) विद्वानों के बीच (आ) थोड़ा भी (न वृश्चते) दोषी नहीं होता है, [तब] (अस्य) उस [गृहस्थ] का (हुतम्) यज्ञ (भवति) हो जाता है ॥ ६ ॥ (अस्मिन् लोके) इस संसार में (अस्य) उस [गृहस्थ] की (आयतनम्) मर्यादा (परि) सब प्रकार (शिष्यते) शेष रह जाती है, (यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) व्यापक [परमात्मा] को (विदुषा) जानते हुये (व्रात्येन) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] करके (अतिसृष्टः) आज्ञा दिया हुआ (जुहोति) यज्ञ करता है ॥ ७ ॥

भावार्थ—गृहस्थ को योग्य है कि आदरपूर्वक विद्वान् मर्यादापुरुष सत्यव्रतधारी अतिथि की आज्ञा से उत्तम उत्तम कर्म करता रहे, जिससे उसकी मर्यादा और कीर्ति संसार में स्थिर होवे ॥ ४—७ ॥

अथ॒ य ए॒वं वि॒दुषा॑ व्रात्ये॒नान॑तिसृष्टो जु॒होति॑ ॥ ८ ॥

अथ॑ । यः । ए॒वम् । वि॒दुषा॑ । व्रात्ये॑न । अन॑ति-सृ॒ष्टः । जु॒होति॑ ॥ ८ ॥

न पि॑तृ॒याणं॒ पन्थां॑ जानाति॒ न दे॑व॒यान॑म् ॥ ९ ॥

(विदुषा) जानता (व्रात्येन) सत्यव्रतधारिणाऽतिथिना (अतिसृष्टः) आज्ञापितः (जुहोति) यज्ञं करोति ॥

५—(प्र) प्रकर्षेण (पितृयाणम्) पालयितृभिर्गन्तव्यम् (पन्थाम्) पन्थानम् (जानाति) वेत्ति (प्र) (देवयानम्) विद्वद्भिर्गन्तव्यम् ॥

६—(न) निषेधे (देवेषु) विद्वत्सु (आ) ईषत् (वृश्चते) वृश्च्यते । दूषितो भवति (हुतम्) हवनम् । यज्ञः (भवति) सिद्ध्यति ॥

७—(परि) सर्वतः (अस्य) गृहस्थस्य (अस्मिन्) दृश्यमाने (लोके) संसारे (आयतनम्) यती—ल्युट् । मर्यादाम् । आश्रयः (शिष्यते) अवशिष्टं वर्तते । अन्यत् पूर्ववत्—म० ४ ॥

न । पितृ-यानम् । पन्थाम् । जानाति । न । देव-यानम् ॥९॥

आ देवेषु वृश्चते अहुतमस्य भवति ॥ १० ॥

आ । देवेषु । वृश्चते । अहुतम् । अस्य । भवति ॥ १० ॥

नास्यास्मिल्लोक आयतनं शिष्यते य एवं विदुषा व्रात्येनानतिसृष्टो जुहोति ॥ ११ ॥

न । अस्य । अस्मिन् । लोके । आ-यतनम् । शिष्यते । यः । एवम् । विदुषा । व्रात्येन । अनति-सृष्टः । जुहोति ॥ ११ ॥

भाषार्थ—(अथ) और फिर (यः) जो [गृहस्थ] (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विदुषा) जानते हुये (व्रात्येन) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] करके (अनतिसृष्टः) नहीं आज्ञा दिया हुआ (जुहोति) यज्ञ करता है ॥ ८ ॥ वह (न) न तो (पितृयाणम्) पितरों [पालनकर्ता बड़े लोगों] के चलने योग्य (पन्थाम्) मार्ग को (जानाति) जनता है, और (न) न (देवयानम्) देवताओं [विद्वानों] के चलने योग्य [मार्ग] को [जनता है] ॥ ९ ॥ वह (देवेषु) विद्वानों के बीच (आ) सर्वथा (वृश्चते) दोषी होता है, और (अस्य) उस [गृहस्थ] का (अहुतम्) कुयज्ञ (भवति) हो जाता है ॥ १० ॥ (अस्मिन् लोके) इस संसार में (अस्य) उस (गृहस्थ) की (आयतनम्) मर्यादा (न शिष्यते) शेष नहीं रहती है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विदुषा) जानते हुये (व्रात्येन) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] करके (अनतिसृष्टः) नहीं आज्ञा दिया हुआ (जुहोति) यज्ञ करता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो अयोग्य गृहस्थ नीतिज्ञ वेदवेत्ता अतिथि की आज्ञा विना मनमाना काम करने लगता है, वह अनधिकारी होने से शुभ कार्य सिद्ध नहीं कर सकता और न लोग उसकी कुमर्यादा को मानते हैं ॥ ८—११ ॥

८—(अथ) अपिच (अनतिसृष्टः) अनाज्ञापितः । अन्यत् पूर्ववत्–म० ४ ॥

९—(न) निषेधे । अन्यत् पूर्ववत्–म० ५ ॥

१०—(आ) समन्तात् (अहुतम्) कुयज्ञः । अन्यत् पूर्ववत्–म० ६ ॥

११—(न) निषेधे (अनतिसृष्टः) अनाज्ञापितः । अन्यत् पूर्ववत्–म० ७ ॥

सूक्तम् १३ ॥

१—१४ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १, ३, ५, ७ आर्च्युष्णिक्; २, ४, ८ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; ६ आसुरी गायत्री; ९ निचृदार्ची गायत्री; १० भुरिगार्ची गायत्री; ११ प्राजापत्या पङ्क्तिः; १२ आसुरी जगती; १३ विराडार्षी पङ्क्तिः; १४ साम्नी पङ्क्तिः ॥

अतिथ्यनतिथ्योर्विषयोपदेशः—अतिथि और अनतिथि के विषय का उपदेश ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॒ एकां॒ रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे व॒सति॑ ॥१॥

० । व्रात्यः । एका॑म् । रात्रि॑म् । अति॑थिः । गृ॒हे । व॒सति॑ ॥१

ये पृ॑थि॒व्यां पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेना॒व॑ रुन्द्धे ॥ २ ॥

ये । पृ॒थि॒व्याम् । पुण्याः॑ । लो॒काः । तान् । ए॒व । तेन॑ । अ॒व । रु॒न्द्धे॒ ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि (एकाम् रात्रीम्) एक रात्रि (यस्य) जिस [गृहस्थ] के (गृहे) घर में (वसति) वसता है ॥ १ ॥ (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (ये) जो (पुण्याः) पवित्र (लोकाः) लोक [दर्शनीय समाज] हैं, (तान्) उन समाजों को (एव) निश्चय करके (तेन) उस [अतिथि सत्कार] से वह [गृहस्थ] (अव रुन्द्धे) सुरक्षित करता है ॥ २ ॥

भावार्थ—विद्वान् गृहस्थ पुरुष आप्त सदाचारी अतिथि को एक दिन ठहरा कर उससे उपकारी भूमिविद्या ग्रहण करके लोगों में प्रतिष्ठा पावे १, २ ॥

१—(तत्) अनन्तरम् (यस्य) गृहस्थस्य (एवम्) व्यापकं परमात्मानम् (विद्वान्) जानन् (व्रात्यः) सत्यव्रतधारी (एकाम्) (रात्रिम्) कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया (अतिथिः) (गृहे) (वसति) तिष्ठति ॥

२—(ये) (पृथिव्याम्) भूम्याम् (पुण्याः) पवित्राः । उपकारिणः (लोकाः) दर्शनीयाः समाजाः (तान्) (एव) निश्चयेन (तेन) अतिथिसत्कारेण (अव रुन्द्धे) सुरक्षति ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्यो॑ द्वि॒तीयां॒ रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ३

० । व्रात्यः॑ । द्वि॒तीया॑म् । रात्रि॑म् । ० ॥ ३ ॥

ये ३॑न्तरि॑क्षे॒ पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ४ ॥

ये । अ॒न्तरि॑क्षे । पुण्याः॑ । ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि (द्वितीयाम् रात्रिम्) दूसरी रात्रि (यस्य) जिस [गृहस्थ] के (गृहे) घर में (वसति) बसता है ॥ ३ ॥ (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष में (ये) जो (पुण्याः) पवित्र (लोकाः) लोक [दर्शनीय समाज] हैं (तान्) उनको (एव) निश्चय करके (तेन) उस [अतिथि सत्कार] से वह [गृहस्थ] (अव रुन्द्धे) सुरक्षित करता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—गृहस्थ यथावत् सत्कार से अतिथि को दूसरे दिन ठहराकर उससे अन्तरिक्षविद्या प्राप्त करे ॥ ३, ४ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॑स्तृ॒तीयां॒ रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ५

० । व्रात्यः॑ । तृ॒तीया॑म् । रात्रि॑म् । ० ॥ ५ ॥

ये दि॒वि पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ६ ॥

ये । दि॒वि । पुण्याः॑ । ० ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि (तृतीयाम्) तीसरी (रात्रिम्) रात्रि (यस्य) जिस [गृहस्थ] के (गृहे) घर में (वसति) बसता है ॥ ५ ॥ (दिवि) सूर्य लोक में (ये) जो (पुण्याः) पवित्र (लोकाः) लोक [दर्शनीय समाज] हैं, (तान्) उनको (एव) निश्चय करके (तेन) उस [अतिथि सत्कार] से वह [गृहस्थ] (अव रुन्द्धे) सुरक्षित करता है ॥ ६ ॥

३, ४—(अन्तरिक्षे) भूलोकसूर्यमध्यवर्तिनि लोके । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

५, ६—(दिवि) सूर्यमण्डले । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

भावार्थ—गृहस्थ महामान्य अतिथि से तीसरी रात्रि ठहरा कर सूर्य-मण्डल का ज्ञान अर्थात् उपकारी ज्योतिष विद्या को प्राप्त करे ॥ ५, ६ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्य॑श्चतु॒र्थीं रात्रि॒मति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ॥ ७ ॥

० । व्रात्य॑: । चतु॒र्थीम् । रात्रि॑म् । अति॑थिः । ० ॥ ७ ॥

ये पुण्या॑नां पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ ८ ॥

ये । पुण्या॑नाम् । पुण्या॑: । ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि (चतुर्थीं) चौथी (रात्रीम्) रात्रि (यस्य) जिस [गृहस्थ] के (गृहे) घर में (वसति) बसता है ॥ ७ ॥ (पुण्यानाम्) पवित्र जनों के (ये) जो (पुण्याः) पवित्र (लोकाः) लोक [दर्शनीय समाज] हैं, (तान्) उनको (एव) निश्चय करके (तेन) उस [अतिथि सत्कार] से वह [गृहस्थ] (अव रुन्द्धे) सुरक्षित करता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य सुअवसर को ग्रहण करके अतिथि विद्वान् से उत्तम मनुष्यों के सभ्यता आदि गुण ग्रहण करे ॥ ७, ८ ॥

तद् यस्यै॒वं वि॒द्वान् व्रात्योऽप॑रिमिता रात्री॒रति॑थिर्गृ॒हे वस॑ति ॥ ९ ॥

तत् । यस्य॑ । एवम् । वि॒द्वान् । व्रात्य॑: । अप॑रि-मिताः । रात्रीः । अति॑थिः । गृ॒हे । वस॑ति ॥ ९ ॥

य ए॒वाप॑रिमिता॒: पुण्या॑ लो॒कास्ताने॒व तेनाव॑ रुन्द्धे ॥ १० ॥

ये । ए॒व । अप॑रि-मिताः । पुण्या॑: । लो॒काः । तान् । ए॒व । तेन॑ । अव॑ । रु॒न्द्धे ॥ १० ॥

भाषार्थ—(तत्) सो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (विद्वान्) जानता हुआ (व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी] (अतिथिः) अतिथि (अपरि-मिताः) असंख्य (रात्रीः) रात्रियों (यस्य) जिस के (गृहे) घर में (वसति) बसता है ॥ ९ ॥ (ये) जो (एव) निश्चय करके (अपरिमिताः) असंख्य

७, ८—(पुण्यानाम्) पवित्रजनानाम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

९, १०—(अपरिमिताः) असंख्याताः (रात्रीः) (लोकाः) दर्शनीयाः

(पुण्याः) पवित्र (लोकाः) लोक [दर्शनीय समाज] हैं, (तान्) उनको (एव) निश्चय करके (तेन) उस [अतिथि सत्कार] से (अव रुन्द्धे) वह [गृहस्थ] सुरक्षित करता है ॥ १० ॥

भावार्थ—जब मनुष्य को बड़े विद्वान् अतिथि से बहुत दिनों सत्संग करने का अवसर मिले, तो वह उससे ब्रह्मविद्या, राज्यविद्या आदि अनेक शुभविद्यायें प्राप्त करके उन्नति करे ॥ ९, १० ॥

अथ यस्याव्रात्यो व्रात्यब्रुवो नामबिभ्रत्यतिथिर्गृहानागच्छेत् ११

अथ । यस्य । अव्रात्यः । व्रात्य-ब्रुवः । नाम-बिभ्रती । अतिथिः । गृहान् । आ-गच्छेत् ॥ ११ ॥

कर्षेदेनं न चैनं कर्षेत् ॥ १२ ॥ कर्षेत् । एनम् । न । च । एनम् । कर्षेत् ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(अथ) और फिर (अव्रात्यः) अव्रात्य [कुव्रतधारी] (व्रात्यब्रुवः) अपने को व्रात्य [सत्यव्रत धारी] बताता हुआ, (नामबिभ्रती) केवल नाम धारण करता हुआ (अतिथिः) अतिथि (यस्य) जिस [गृहस्थ] के (गृहान्) घरों में (आगच्छेत्) आजावे ॥ ११ ॥ वह [गृहस्थ] एनम्) उस [झूठे व्रात्य] को (कर्षेत्) तिरस्कार करे, (न) अब (च) निश्चय करके (एनम्) उस [मिथ्याचारी] को (कर्षेत्) तिरस्कार करे ॥ १२ ॥

समाजाः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

११—(अथ) अपि च (यस्य) गृहस्थस्य (अव्रात्यः) असत्यव्रतधारी (व्रात्यब्रुवः) व्रात्य + ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—क । आत्मानं व्रात्यं कथयन् (नामबिभ्रती) नाम + डु भृञ् धारणपोषणयोः—शतृ । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । वा० पा० ७ । १ । ३९ । ईकारादेशः सुविभक्तेः । नामधारयन् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

१२—(कर्षेत्) कृष विलेखने—विधिलिङ् । अवकर्षेत् । तिरस्कुर्यात् । दण्डयेत् (एनम्) कुव्रात्यम् (न) सम्प्रति—निरु० ७ । ३१ (च) अवधारणे (एनम्) अव्रात्यम् (कर्षेत्) तिरस्कुर्यात् ।

भावार्थ—यदि कोई छली कपटी मिथ्यावादी मनुष्य अपने का सत्यव्रतधारी अतिथि बताकर आजावे, गृहस्थ उस पाखण्डी धूर्त को अवश्य निरादर करके निकाल देवे, और अगले दो मन्त्रों के अनुसार वर्ताव करे ॥ ११, १२ ॥

अस्यै देवताया उदकं याचामीमां देवतां वासय इमामिमां देवतां परि वेवेष्मीत्येनं परि वेविष्यात् ॥ १३ ॥

अस्यै । देवतायै । उदकम् । याचामि । इमाम् । देवताम् । वासये । इमाम् । इमाम् । देवताम् । परि । वेवेष्मि । इति । एनम् । परि । वेविष्यात् ॥ १३ ॥

तस्यामेवास्य तद् देवतायां हुतं भवति य एवं वेद ॥१४॥

तस्याम् । एव । अस्य । तत् । देवतायाम् । हुतम् । भवति । यः । एवम् । वेद ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(अस्यै) उस (देवतायै) देवता [विद्वान्] को (उदकम्) जल (याचामि) समर्पण करता हूं, (इमाम्) उस (देवताम्) देवता [विद्वान्] को (वासये) ठहराता हूं, (इमाम् इमाम्) उस ही (देवताम्) देवता [विद्वान्] को (परि वेवेष्मि) भोजन परोसता हूं—(इति) इस प्रकार से (एनम्) उस [विद्वान्] की (परि वेविष्यात्) [भोजन आदि से] सेवा करे ॥ १३ ॥ (तस्याम् एव) उसी ही (देवतायाम्) देवता [विद्वान्] में (अस्य) उस [गृहस्थ] का (तत्) वह (हुतम्) दान (भवति) होता है, (यः) जो [विद्वान्] (एवम्) व्यापक [परमात्मा] को (वेद) जानता है १४

१३—(अस्यै) अस्मै (देवतायै) देवाय । विदुषे (उदकम्) जलम् (इमाम् देवताम्) तं देवम् (वासये) निवासयामि (इमाम् इमाम्) तमेव (देवताम्) विद्वांसम् (परि वेवेष्मि) भोजनेन परिचरामि (इति) एवं प्रकारेण (एनम्) विद्वांसम् (परि वेविष्यात्) भोजनादिना सत्कुर्यात् ॥

१४—(तस्याम्) (एव) निश्चयेन (तत्) पूर्वोक्तम् (देवतायाम्) देवे । विदुषि पुरुषे (हुतम्) दानम् (भवति) (यः) अतिथिः (एवम्) व्यापकं परमात्मानम् (वेद) जानाति ॥

भावार्थ—गृहस्थ को योग्य है कि पूर्वोक्त प्रकार से छली कपटी झूठे वेषधारी को दण्ड देवे और जो सत्यव्रतधारी ब्रह्मज्ञानी अतिथि हो, उसका यथावत् आदर मान करे और सब प्रकार जल, अन्न, स्थान आदि से उसकी सेवा करे ॥ १३, १४ ॥

सूक्तम् १४ ॥

१—२४ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १, १३ आर्ष्युष्णिक् ; २, ४, २०, २२, २४ आसुर्युष्णिक् ; ३, ८, १५ आर्ची बृहती ; ५, २३ भुरिगार्ष्युष्णिक् ; ६ आसुरी गायत्री ; ७ ब्राह्मी गायत्री ; ८, १० आसुर्यनुष्टुप् ; ११, १६ भुरिगार्षी गायत्री ; १२ भुरिक् प्राजापत्याऽनुष्टुप् ; १४, १६, १८ प्राजापत्यानुष्टुप् ; १७ आर्ची पङ्क्तिः ; २१ निचृदार्ची बृहती ॥

अतिथेरुपकारोपदेशः—अतिथि के उपकार का उपदेश ॥

स यत् प्राचीं दिशमनु व्यचलन्मारुतं शर्धो भूत्वानुव्यचलन्मनोऽन्नादं कृत्वा ॥ १ ॥

सः । यत् । प्राचीम् । दिशम् । अनु । वि-अचलत् । मारुतम् । शर्धः । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । मनः । अन्न-अदम् । कृत्वा ॥ १ ॥

मनसान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

मनसा । अन्न-अदेन । अन्नम् । अत्ति । यः । ० ॥ २ ॥

भावार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (प्राचीम्) पूर्व वा सामने वाली (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (मारुतम्) [शत्रुओं के मारने वाले] शूरों का (शर्धः) बल (भूत्वा) होकर और (मनः) मन को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्य-

१—(सः) व्रात्योऽतिथिः (यत्) यदा (प्राचीम्) पूर्वाम् । अभिमुखीभूताम् (दिशम्) दिशाम् (अनु) अनुलक्ष्य (व्यचलत्) विचरितवान् (मारुतम्) अ० १ । २० । १ । मृग्रोरुतिः । उ० १ । ६४ । मृङ् प्राणत्यागे-उति । मारयन्ति शत्रून् ते मरुतः । देवाः । मरुत्—अण् । शूराणामिदम् (शर्धः) बलम्-निघ० २ । ९ (भूत्वा) (अनुव्यचलत्) अनुक्रमेण विचरितवान् (मनः)

चलत्) लगातार चला गया ॥ १ ॥ (अन्नादेन) जीवनरक्षक (मनसा) मन के साथ वह [अतिथि] (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ २ ॥

भावार्थ—ब्रह्मज्ञानी विद्वान् अतिथि अपने लगातार सदुपदेशों सत्कर्मों और सत्पराक्रमों से लोगों को बलवान् करके संसार की रक्षा करता है ॥ १, २ ॥

स यद् दक्षिणां दिशमनु व्यचलदिन्द्रो भूत्वानुव्यचलद् बलमन्नादं कृत्वा ॥ ३ ॥

० यत् । दक्षिणाम् । दिशम् । अनु । वि-अचलत् । इन्द्रः । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । बलम् । अन्न-अदम् । कृत्वा ॥ ३ ॥

बलेनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ ४ ॥

बलेन । अन्न-अदेन । अन्नम् । ० ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (दक्षिणाम्) दक्षिण वा दाहिनी (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (इन्द्रः) परम ऐश्वर्यवान् (भूत्वा) होकर और (बलम्) बल [सामर्थ्य] को (अन्नादम्) जीवनरक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ ३ ॥ (अन्नादेन) जीवन रक्षक (बलेन) बल से वह [अतिथि]

अन्तः करणम् (अन्नादम्) कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । उ० ३ । १० । अन जीवने—नप्रत्ययः, नित् । अद भक्षणे अवने च—इति शब्दस्तोममहानिधिः । अन्न+अद अवने रक्षणे—अण् । पदपाठे ह्रस्वत्वं कर्मण्यण् । पा० ३ । २ । १ । अन्न+अद अवने रक्षणे—अण् । पदपाठे ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् । जीवनरक्षकम् (कृत्वा) विधाय ॥

२—(मनसा) अन्तःकरणेन (अन्नादेन) म० १ । जीवनरक्षकेण (अन्नम्) कृवृजृसिद्रुपन्यनि० । उ० ३ । १० । अन जीवने—नप्रत्ययः, नित् । जीवनम् (अत्ति) अद भक्षणे अवने च, अदादिः—इति शब्दस्तोममहानिधिः । अवति रक्षति (यः) अतिथिः (एवम्) इण् गतौ—वन् । व्यापकं परमात्मानम् (वेद) जानाति ॥

३, ४—(दक्षिणाम्) दक्षिणदेशस्थाम् । स्वशरीरस्य दक्षिणभागस्थाम्

(अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान है ॥ ३, ४ ॥

स यत् प्रतीचीं दिशमनु व्यचलद् वरुणो राजा भूत्वानुव्यचलदपोऽन्नादीः कृत्वा ॥ ५ ॥

० यत् । प्रतीचीम् । दिशम् । अनु । वि-अचलत् । वरुणः । राजा । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । अपः । अन्नऽअदीः । कृत्वा ५

अद्भिरन्नादीभिरन्नमत्ति य एवं वेद ॥ ६ ॥

अत्-भिः । अन्न-अदीभिः । अन्नम् । ० ॥ ६ ॥

भावार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (प्रतीचीम्) पश्चिम वा पीछे वाली (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (वरुणः) श्रेष्ठ (राजा) राजा [ऐश्वर्यवान्] (भूत्वा) होकर और (अपः) [कर्मों में व्यापक रहने वाली] इन्द्रियों को (अन्नादीः) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ ५ ॥ (अन्नादीभिः) जीवन रक्षक (अद्भिः) इन्द्रियों के साथ वह [अतिथि] (अन्नम्) जीवन की (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ ५, ६ ॥

स यदुदीचीं दिशमनु व्यचलत् सोमो राजा भूत्वानुव्यचलत्

(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (बलम्) सामर्थ्यम् (बलेन) सामर्थ्येन । अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

५, ६—(प्रतीचीम्) पश्चिमाम् । पश्चाद्भागस्थाम् (वरुणः) श्रेष्ठः (राजा) राजृ दीप्तौ ऐश्वर्ये च—कनिन् । ऐश्वर्यवान् । भूपालः (अपः) आपः=इन्द्रियाणि=आपनानि—निरु० १२ । ३७ । कर्मसु व्यापकानीन्द्रियाणि (अन्नादीः) म० १ । अन्नाद—ङीप् । जीवनरक्षिकाः (अद्भिः) इन्द्रियैः (अन्नादीभिः) जीवनरक्षिकाभिः । अन्यत् पूर्ववत्—म० १,२॥

सप्तर्षिभिर्हुत आहुतिमन्नादीं कृत्वा ॥ ७ ॥

०। यत्। उदीचीम्। दिशम्। अनु। वि-अचलत्। सोमः। राजा। भूत्वा। अनु-वि-अचलत्। सप्तर्षि-भिः। हुते। आ-हुतिम्। अन्न-अदीम्। कृत्वा ॥ ७ ॥

आहुत्यान्नाद्यान्नमत्ति य एवं वेद ॥ ८ ॥

आ-हुत्या। अन्न-अद्या। अन्नम्। ० ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (उदीचीम्) उत्तर वा बायीं (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (सोमः) पुरुषार्थी (राजा) राजा [ऐश्वर्यवान्] (भूत्वा) होकर (सप्तर्षिभिः) [दो कान, दो नथने, दो आंखें और एक मुख] सात गोलकों के साथ (हुते) हवन में (आहुतिम्) आहुति को [दानक्रिया अर्थात् परोपकार में इन्द्रियों को यज्ञ में आहुति सदृश] (अन्नादीम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥७॥ वह [अतिथि] (अन्नाद्या) जीवनरक्षक (आहुत्या) आहुति के साथ (अन्नम्) जीवन की (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ ८ ॥

भावार्थ—म० १, २ के समान ॥ ७, ८ ॥

स यद् ध्रुवां दिशमनु व्यचलद् विष्णुर्भूत्वानुव्यचलद् विराजमन्नादीं कृत्वा ॥ ९ ॥

० यत्। ध्रुवाम्। दिशम्। अनु। वि-अचलत्। विष्णुः। भूत्वा। अनु-वि-अचलत्। वि-राजम्। अन्न-अदीम्। कृत्वा ।९

७, ८—(उदीचीम्) उत्तराम्। वामभागवर्तमानाम् (सोमः) षु गतौ ऐश्वर्ये च-मन्। पुरुषार्थी (राजा) भूपतिः (सप्तर्षिभिः) शीर्षण्यसप्तगोलकैः सह (हुते) होमे (आहुतिम्) दानक्रियाम् (अन्नादीम्) म० ६। जीवनरक्षिकाम् (आहुत्या) यज्ञाग्नौ दानक्रियया (अन्नाद्या) जीवनरक्षिकया। अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

विराजान्नाद्यान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १० ॥

वि-राजा । अन्न-अद्या । अन्नम् । ० ॥ १० ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (ध्रुवाम्) नीचे वाली (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (विष्णुः) विष्णु [कामों में व्यापक] (भूत्वा) होकर और (विराजम्) विराट् [विविध प्रकाशमान राज्यश्री] को (अन्नादीम्) जीवनरक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ ९ ॥ वह [अतिथि] (अन्नाद्या) जीवन रक्षक (विराजा) विराट् [विविध प्रकाशमान राज्यश्री] से (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥१० ॥

भावार्थ—म० १, २ के समान ॥ ९,१० ॥

स यत् पशूननु व्यचलद् रुद्रो भूत्वानुव्यचलदोषधीरन्नादीः कृत्वा ॥ ११ ॥

० । यत् । पशून् । अनु । वि-अचलत् । रुद्रः । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । ओषधीः । अन्न-अदीः । कृत्वा ॥ ११ ॥

ओषधीभिरन्नादीभिरन्नमत्ति य एवं वेद ॥ १२ ॥

ओषधीभिः । अन्न-अदीभिः । अन्नम् । ० ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (पशून् अनु) जीव जन्तुओं की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (रुद्रः) रुद्र [शत्रुनाशक] (भूत्वा) होकर और (ओषधीः) ओषधियों [जौ चावल आदि] को (अन्नादीः) जीवनरक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ ११॥

९, १०—(ध्रुवाम्) अधोगताम् (विष्णुः) कर्मसु व्यापकः परिडतः (विराजम्) वि+राजृ दीप्तौ ऐश्वर्ये च-क्विप् । विविधप्रकाशमानां राज्यश्रियम् (अन्नादीम्) जीवनरक्षिकाम् (विराजा) विविधप्रकाशमानया राज्यश्रिया (अन्नाद्या) जीवनरक्षिकया । अन्यत् पूर्ववत् म० १, २ ॥

११, १२—(पशून्) जीवजन्तून् (रुद्रः) रुङ् हिंसायाम्-क्विप् तुक् च + रुङ् हिंसायाम्—ड । शत्रुनाशकः (ओषधीः) यवव्रीह्यादिरूपाः (ओषधीभिः)

वह [अतिथि] (अन्नादीभिः) जीवनरक्षक (ओषधीभिः) ओषधियों से (अन्नम्) जीवन की (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ १२ ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ ११, १२ ॥

स यत् पितॄननु व्यचलद् यमो राजा भूत्वानुव्यचलत् स्वधाकारमन्नादं कृत्वा ॥ १३ ॥

०। यत्। पितॄन्। अनु। वि-अचलत्। यमः। राजा। भूत्वा। अनु-व्यचलत्। स्वधा-कारम्। अन्न-अदम्। कृत्वा ॥ १३ ॥

स्वधाकारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १४ ॥

स्वधा-कारेण। अन्न-अदेन। अन्नम्। ० ॥ १४ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (पितॄन् अनु) पितरों [पालन कर्ता बड़े लोगों की ओर] (व्यचलत्) विचरा, वह (यमः) न्यायी (राजा) राजा (भूत्वा) होकर और (स्वधाकारम्) अपने धारण सामर्थ्य को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ १३ ॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवन रक्षक (स्वधाकारेण) अपने धारण सामर्थ्य से (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ १४ ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ १३, १४ ॥

स मनुष्या३ँननु व्यचलदग्निर्भूत्वानुव्यचलत् स्वाहाकारमन्नादं कृत्वा ॥ १५ ॥

यवव्रीह्यादिभिः (अन्नादीभिः) जीवनरक्षिकाभिः। अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २॥

१३, १४—(पितॄन्) पालकान् महापुरुषान् (यमः) न्यायी (राजा) प्रजाशासकः (स्वधाकारम्) स्वधारणसामर्थ्यम् (स्वधाकारेण) स्वधारणसामर्थ्येन। अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

०। यत् । मनुष्यान् । अनु । वि-अचलत् । अग्निः । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । स्वाहा-कारम् । अन्न-अदम् । ० ॥ १५ ॥

स्वाहाकारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १६ ॥

स्वाहा-कारेण । अन्न-अदेन । ० ॥ १६ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (मनुष्यान् अनु) मनुष्यों [मननशील पुरुषों] की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी] (भूत्वा) होकर और (स्वाहाकारम्) वेदविद्या प्रचार को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ १५ ॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवन रक्षक (स्वाहाकारेण) वेदविद्या प्रचार से (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ १६॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ १५, १६ ॥

स यदूर्ध्वां दिशमनु व्यचलद् बृहस्पतिर्भूत्वानुव्यचलद् वषट्कारमन्नादं कृत्वा ॥ १७ ॥

०। यत् । ऊर्ध्वाम् । दिशम् । अनु । वि-अचलत् । बृहस्पतिः । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । वषट्-कारम् । अन्न-अदम् । ० ॥ १७ ॥

वषट्कारेणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ १८ ॥

वषट्-कारेण । अन्न-अदेन । ० ॥ १८ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (ऊर्ध्वाम्) ऊंची (दिशम् अनु) दिशा की ओर (व्यचलत्) विचरा वह (बृहस्पतिः)

१५, १६—(मनुष्यान्) मननशीलान् पुरुषान् (अग्निः) अग्निवत्तेजस्वी (स्वाहाकारम्) स्वाहा वाङ्नाम-निघ० १। ११ । वेदविद्याप्रचारम् (स्वाहाकारेण) वेदविद्याप्रचारेण । अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

१७, १८—(ऊर्ध्वाम्) उन्नताम् (बृहस्पतिः) बृहतानां महतीनां विद्यानां

बृहस्पति [बड़ी विद्याओं का रक्षक] (भूत्वा) होकर और (वषट्कारम्) दानव्यवहार को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥१७॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवन रक्षक (वषट्कारेण) दानव्यवहार से (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ १८ ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ १७, १८ ॥

स यद् देवाननु व्यचंलदीशानो भूत्वानुव्यंचलन्मन्युमन्नादं कृत्वा ॥ १९ ॥

० । यत् । देवान् । अनु । वि-अचंलत् । ईशानः । भूत्वा । अनु-व्यंचलत् । मन्युम् । अन्न-अदम् । ० ॥ १९ ॥

मन्युनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २० ॥

मन्युना । अन्न-अदेन ० ॥ २० ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (देवान् अनु) विद्वानों की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (ईशानः) समर्थ (भूत्वा) होकर और (मन्युम्) ज्ञान को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ १९ ॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवन रक्षक (मन्युना) ज्ञान से (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ २० ॥

भावार्थ—मन्त्र १, २ के समान ॥ १९,२० ॥

रक्षकः (वषट्कारम्) वह प्रापणे—डषटि । दानव्यवहारम् (वषट्कारेण) दानव्यवहारेण । अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

१९, २०—(देवान्) विदुषः पुरुषान् (ईशानः) समर्थः (मन्युम्) यजिमनिशुन्धि० । उ० ३ । २० । मन ज्ञाने—युच् । मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा—निरु० १० । २९ । ज्ञानम् । प्रकाशम् (मन्युना) ज्ञानेन । अन्यत् पूर्ववत्—म० १, २ ॥

स यत् प्रजा अनु व्यचलत् प्रजापतिर्भूत्वानुव्यचलत् प्राणमन्नादं कृत्वा ॥ २१ ॥

० । यत् । प्र-जाः । अनु । वि-अचलत् । प्रजा-पतिः । भूत्वा अनु-व्यचलत् । प्राणम् । अन्न-अदम् । ० ॥ २१ ॥

प्राणेनान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २२ ॥

प्राणेन । अन्न-अदेन । ० ॥ २२ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (प्रजाः अनु) प्रजाओं [प्राणियों] की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (प्रजापतिः) प्रजापति [प्राणियों का रक्षक] (भूत्वा) होकर और (प्राणम्) प्राण [आत्मबल] को (अन्नादम्) जीवनरक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ २१ ॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवनरक्षक (प्राणेन) प्राण से (अन्नम्) जीवन की (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ २२ ॥

भावार्थ—मन्त्र १,२ के समान ॥ २१, २२ ॥

स यत् सर्वानन्तर्देशाननु व्यचलत् परमेष्ठी भूत्वानुव्यचलद् ब्रह्मान्नादं कृत्वा ॥ २३ ॥

सः । यत् । सर्वान् । अन्तः-देशान् । अनु । वि-अचलत् । परमे-स्थी । भूत्वा । अनु-व्यचलत् । ब्रह्म । अन्न-अदम् । कृत्वा ॥ २३ ॥

ब्रह्मणान्नादेनान्नमत्ति य एवं वेद ॥ २४ ॥

ब्रह्मणा । अन्न-अदेन । अन्नम् । अत्ति । यः । एवम् । वेद २४

२१, २२—(प्रजाः) जीवान् (प्रजापतिः) जीवपालः (प्राणम्) आत्मबलम् (प्राणेन) आत्मबलेन । अन्यत् पूर्ववत्-म० १, २ ॥

भाषार्थ—(सः) वह [व्रात्य अतिथि] (यत्) जब (सर्वान्) सब (अन्तर्देशान् अनु) बीच वाले देशों की ओर (व्यचलत्) विचरा, वह (परमेष्ठी) परमेष्ठी [सब से ऊंचे पद वाला] (भूत्वा) होकर और (ब्रह्म) परब्रह्म [जगदीश्वर] को (अन्नादम्) जीवन रक्षक (कृत्वा) करके (अनुव्यचलत्) लगातार चला गया ॥ २३ ॥ वह [अतिथि] (अन्नादेन) जीवन रक्षक (ब्रह्मणा) परब्रह्म जगदीश्वर के साथ (अन्नम्) जीवन को (अत्ति) रक्षा करता है, (यः) जो (एवम्) व्यापक परमात्मा को (वेद) जानता है ॥ २४ ॥

भावार्थ—मन्त्र १,२ के समान ॥ २३, २४ ॥

सूक्तम् ॥ १५ ॥

१–६ ॥ व्रात्यो देवता ॥ तस्य व्रात्यस्य १, ३–६ दैवी पङ्क्तिः, २ आसुरी बृहती; योऽस्येति ३ प्राजापत्याऽनुष्टुप्; योऽस्येति ४, ७, ८ भुरिक् प्राजापत्याऽनुष्टुप्; योऽस्येति ५, ६, साम्नी बृहती; योऽस्येति ९ आर्च्यनुष्टुप् ॥ अतिथेः सामर्थ्योपदेशः—अतिथि के सामर्थ्य का उपदेश ॥

तस्य व्रात्यस्य ॥ १ ॥ तस्य । व्रात्यस्य ॥ १ ॥

सप्त प्राणाः सप्तापानाः सप्त व्यानाः ॥ २ ॥

सप्त । प्राणाः । सप्त । अपानाः । सप्त । वि-आनाः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] के ॥ १ ॥ (सप्त) सात (प्राणाः) प्राण [शरीर में भीतर जाने वाले जीवन वर्धक श्वास], (सप्त) सात (अपानाः) अपान [शरीर से बाहिर निकलने

२३, २४—(सर्वान्) समस्तान् (अन्तर्देशान्) मध्यदेशान् (परमेष्ठी) सर्वोपरिपदस्थः (ब्रह्म) परमात्मानम् (ब्रह्मणा) परमात्मना सह। अन्यत् पूर्ववत्-म० १, २ ॥

१—(तस्य) तादृशस्य (व्रात्यस्य) सत्यव्रतधारिणोऽतिथेः ॥

२—(सप्त) शीर्षण्यसप्तच्छिद्रसम्बन्धेन सप्तसंख्याकाः (प्राणाः) प्र + अन जीवने-घञ्। शरीरमध्यगामिनो जीवनवर्धका वायवः (सप्त) (अपानाः)

वाले दोषनाशक प्रश्वास] और (सप्त) सात (व्यानाः) व्यान [सब शरीर में फैले हुये वायु] हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्राणियों के शरीर में मस्तक के भीतर दो कान, दो नथने, दो आंखें और एक मुख सात छिद्र बनाये हैं, इन को ही [सप्त ऋषयः, सप्त सिन्धवः, सप्त प्राणाः आदि] कहते हैं। विद्वान् योगी अतिथि इनकी विविध वृत्तियों को वश में करने से तत्त्वज्ञानी होकर सर्वोपकारी होता है। इन ही सात शीर्षण्य छिद्रों के सम्बन्ध से इस सूक्त तथा १६ और १७ में अतिथि के सात प्राण, सात अपान और सात व्यान का वर्णन है ॥ १, २ ॥

अथर्ववेद १०। २। ६ का वचन है—(कः सप्त खानि वि ततर्द शीर्षणि कर्णाविमौ नासिके चक्षणी मुखम्। येषां पुरुत्रा विजयस्य मह्मनि चतुष्पादो द्विपदो यन्ति यामम्) कर्ता प्रजापति ने [प्राणी के] मस्तक में सात गोलक खोदे, यह दोनों कान, दो नथने, दोनों आंखें और एक मुख। जिनके विजय की महिमा में चौपाये और दोपाये जीव अनेक प्रकार से सन्मार्ग चलते हैं ॥

तस्य व्रात्यस्य। योऽस्य प्रथमः प्राण ऊर्ध्वो नामायं सो अग्निः ३

० । यः । अस्य । प्रथमः । प्राणः । ऊर्ध्वः । नाम । अयम् । सः । अग्निः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (प्रथमः) पहिला (प्राणः) प्राण [श्वास] (ऊर्ध्वः) ऊर्ध्व [ऊंचा] (नाम) नाम है, (सः) सो (अयम् अग्निः) यह अग्नि है [अर्थात् वह शारीरिक, पार्थिव, समुद्रीय, गुप्त प्रकट बिजुली आदि अग्नि विद्याओं का प्रकाशक होता है] ॥ ३ ॥

भावार्थ—मन्त्र ६ पर देखो ॥ ३ ॥

तस्य व्रात्यस्य। योऽस्य द्वितीयः प्राणः प्रौढो नामासौ स आदित्यः ॥ ४ ॥

अप+अन जीवने—घञ्। शरीरबहिर्गामिनो दोषनाशका वायवः (सप्त) (व्यानाः) वि+अन जीवने—घञ्। सर्वशरीरव्यापका वायवः ॥

३—(प्रथमः) आद्यः (ऊर्ध्वः) उन्नतः (अग्निः) अग्निविद्याप्रकाशः। अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

० । अस्य । द्वितीयः । प्राणः । प्र-ऊढः । नाम । असौ । सः । आदित्यः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (द्वितीयः) दूसरा (प्राणः) प्राण (प्रौढः) प्रौढ [प्रवृद्ध] (नाम) नाम है, (सः) सो (असौ) यह (आदित्यः) चमकने वाला सूर्य है [अर्थात् वह सूर्यविद्या का प्रकाशक होता है-कि सूर्य का पृथिवी आदि लोकों और उनके पदार्थों से और उन सब का सूर्य लोक से क्या सम्बन्ध है यह विचारता है] ॥ ४ ॥

भावार्थ—मन्त्र ९ पर देखो ॥ ४ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य तृतीयः प्राणोऽभ्यूढो नामासौ स चन्द्रमाः ॥ ५ ॥

० । अस्य । तृतीयः । प्राणः । अभि-ऊढः । नाम । असौ । सः । चन्द्रमाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (तृतीयः) तीसरा (प्राणः) प्राण [श्वास] (अभ्यूढ) अभ्यूढ [सामने से प्राप्त] (नाम) नाम है, (सः) सो (असौ चन्द्रमाः) यह चन्द्रमा है [अर्थात् वह बताता है कि उपग्रह चन्द्रमा, अपने ग्रह पृथिवी से किस सम्बन्ध से क्या प्रभाव करता है और इसी प्रकार अन्य चन्द्रमाओं का अन्य ग्रहों से क्या सम्बन्ध है] ॥ ५ ॥

भावार्थ—मन्त्र ९ पर देखो ॥ ५ ॥

४—(प्रौढः) प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु । वा० पा० ६ । १ । ८९ । प्र+ऊढः, वृद्धिः । प्रवृद्धः (आदित्यः) आदीप्यमानसूर्यविद्याप्रकाशः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

५—(अभ्यूढः) आभिमुख्येन प्राप्तः (चन्द्रमाः) चन्द्रविद्याप्रचारः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । यो॑ऽस्य च॒तु॒र्थः प्रा॒णो वि॒भूर्नामा॒यं स पव॑मानः ॥ ६ ॥

० । अ॒स्य॒ । च॒तु॒र्थः । प्रा॒णः । वि॒ऽभूः । नाम॑ । अ॒यम् । सः । पव॑मानः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (चतुर्थः) चौथा (प्राणः) प्राण [श्वास] (विभूः) विभू [व्यापक] (नाम) नाम है, (सः) सो (अयं पवमानः) यह पवमान [शोधक वायु] है [अर्थात् वह बताता है कि वायु क्या है और उस का प्रभाव सब जीवों, सब पृथिवी, सूर्य आदि लोकों पर क्या होता है] ॥ ६ ॥

भावार्थ—मन्त्र ९ पर देखो ॥ ६ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । यो॑ऽस्य पञ्च॒मः प्रा॒णो योनि॒र्नाम॒ ता इ॒मा आपः॑ ॥ ७ ॥

० । अ॒स्य॒ । प॒ञ्च॒मः । प्रा॒णः । योनिः॑ । नाम॑ । ताः । इ॒माः । आपः॑ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (पञ्चमः) पांचवां (प्राणः) प्राण [श्वास] (योनिः) योनि [कारण] (नाम) नाम है, (ताः) सो (इमाः आपः) ये जल हैं [अर्थात् वह सिखाता है कि जल क्या है और वह भूमण्डल, मेघमण्डल, सूर्यमण्डल आदि लोकों से क्या सम्बन्ध रखता है] ॥ ७ ॥

भावार्थ—मन्त्र ९ पर देखो ॥ ७ ॥

६—(विभूः) व्यापकः (पवमानः) शोधकवायुविद्या । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

७—(योनिः) यु मिश्रणामिश्रणयोः—नि । कारणम् (आपः) जलविद्या । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । यो॑ऽस्य ष॒ष्ठः प्रा॒णः प्रि॒यो नाम॒ त इ॒मे प॒शवः॑ ॥ ८ ॥

अ॒स्य॒ । ष॒ष्ठः । प्रा॒णः । प्रि॒यः । नाम॑ । ते । इ॒मे । प॒शवः॑ ॥८॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (षष्ठः) छठा (प्राणः) प्राण [श्वास] (प्रियः) प्रिय [प्रीतिकारक] (नाम) नाम है, (ते) सो (इमे पशवः) ये पशु हैं [अर्थात् वह जताता है कि गौ अश्व आदि जीव पृथिवी लोक और दूसरे लोकों में कैसे उपकारी होते हैं] ॥ ८ ॥

भावार्थ—मन्त्र ९ पर देखो ॥ ८ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । यो॑ऽस्य स॒प्तमः प्रा॒णोऽप॑रिमितो॒ नाम॒ ता इ॒माः प्र॒जाः ॥ ९ ॥

० । अ॒स्य॒ । स॒प्तमः । प्रा॒णः । अप॑रि-मितः । नाम॑ । ताः । इ॒माः । प्र॒-जाः ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) उस [व्रात्य] का (सप्तमः) सातवां (प्राणः) प्राण [श्वास] (अपरिमितः) अपरिमित [असीम] (नाम) नाम है, (ताः) सो (इमाः प्रजाः) यह प्रजायें हैं [अर्थात् वह समझाता है कि परमात्मा की सृष्टि में भूलोक, चन्द्रलोक, सूर्यलोक आदि के मनुष्य, जीव जन्तुओं का सम्बन्ध आपस में और दूसरे लोक वालों से क्या रहता है] ॥ ९ ॥

भावार्थ—विद्वान् मस्तक के सात छिद्रों द्वारा [मन्त्र १, २ देखो] प्रथम श्वास में विद्या, दूसरे में सूर्यविद्या, तीसरे में चन्द्रविद्या, चौथे में वायु-विद्या, पांचवें में जलविद्या, छठे में पशुविद्या, और सातवें में प्रजाओं के

८—(प्रियः) प्रीतिकरः (पशवः) गवाश्वादयः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

९—(अपरिमितः) अगणितः (प्रजाः) उत्पन्नजनानां सङ्घटनविद्याः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

परस्पर संघटन की विद्या का प्रकाश करता है—अर्थात् वह बहुत शीघ्र मन की वृत्तियों को वश में करके प्रत्येक इन्द्रिय से प्रत्येक श्वास में संसार का उपकार करता है ॥ ३-६ ॥

सूक्तम् १६ ॥

१—७ ॥ व्रात्यो देवता ॥ तस्य व्रात्यस्य १—७ दैवी पङ्क्तिः ; योऽस्येति १, ३ साम्न्युष्णिक् ; योऽस्येति २, ४, ५ प्राजापत्योष्णिक् ; योऽस्येति ६ याजुषी त्रिष्टुप् ; योऽस्येति ७ आसुरी गायत्री ॥

अतिथेः सामर्थ्योपदेशः—अतिथि के सामर्थ्य का उपदेश ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य प्रथमोऽपानः सा पौर्णमासी ॥ १ ॥

० । प्रथमः । अपानः । सा । पौर्ण-मासी ॥ १ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का-(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (प्रथमः) पहिला (अपानः) अपान [प्रश्वास अर्थात् बाहिर निकलने वाला दोषनाशक वायु] है, (सा) वह (पौर्णमासी) पौर्णमासी है [अर्थात् पूर्णमासेष्टि है जिसमें वह विचारता है कि उस दिन चन्द्रमा पूरा क्यों दीखता है, पृथिवी, समुद्र आदि पर उसका क्या प्रभाव होता है, इस प्रकार का यज्ञ वह ज्ञानी पुरुष अपने इन्द्रिय दमन से सिद्ध करता है] ॥ १ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य द्वितीयोऽपानः साष्टका ॥ २ ॥

० । द्वितीयः । अपानः । सा । अष्टका ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का-(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (द्वितीयः) दूसरा (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (सः) वह (अष्टका) अष्टका है [अर्थात् वह अष्टमी आदि

१—(अपानः) प्रश्वासः । शरीरबहिर्गामी दोषनाशको वायुः (पौर्णमासी) अ० ७ । ८० । १ तथा १५ । १७ । ६ । पूर्णमास-अण्, ङीप् । पूर्णमासेष्टिः । पूर्णचन्द्रसम्बन्धिनी विद्या । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

२—(अष्टका) इष्यशिभ्यां तकन् । उ० ३ । १४८ । अशू व्याप्तौ अश भोजने वा-तकन्, टाप् । अष्टका पितृदेवत्ये । वा० पा० ७ । ३ । ४५ । इत्वाभावः ।

तिथि का यज्ञ है जिसमें विद्वान् पितर लोग विचारते हैं कि ज्योतिष शास्त्र की मर्यादा से इन तिथियों में सूर्य और चन्द्र आदि का क्या प्रभाव पड़ता है] ॥ २ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य तृतीयोऽपानः सामावास्या ॥ ३ ॥

० । तृतीयः । अपानः । सा । अमा-वास्या ॥ ३ ॥

भावार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (तृतीयः) तीसरा (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (सा) वह (अमावास्या) अमावस्या है [वह दर्शेष्टि है जिसमें विचारा जाता है कि अमावस के सूर्य और चन्द्रमा एक राशि में आकर क्या प्रभाव उत्पन्न करते हैं] ॥ ३ ॥

पूर्णमासेष्टि और दर्शेष्टि के विषय में देखो—मनु० अ० ४ श्लो० २५ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य चतुर्थोऽपानः सा श्रद्धा ॥ ४ ॥

० । चतुर्थः । अपानः । सा । श्रद्धा ॥ ४ ॥

भावार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (चतुर्थः) चौथा (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (सा श्रद्धा) वह श्रद्धा है [वह ज्ञानी पुरुष जितेन्द्रियता से श्रद्धा प्राप्त करता है] ॥ ४ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य पञ्चमोऽपानः सा दीक्षा ॥ ५ ॥

० । पञ्चमः । अपानः । सा । दीक्षा ॥ ५ ॥

भावार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (पञ्चमः) पांचवां (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (सा दीक्षा) वह दीक्षा है [वह नियम और व्रतपालन की शिक्षा करता है] ॥ ५ ॥

अष्टम्यादितिथौ पितॄणां समागमेन ज्योतिषविद्याविचारः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

३—(अमावास्या) सू० १७ म० ८ । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यत्र, वस निवासे—एयत् । कृष्णपक्षशेषतिथिः, तद्दिने चन्द्रार्कावेकराशिस्थौ भवतः । दर्शेष्टिर्यज्ञविशेषः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

४—(श्रद्धा) गुरुवेदादिवाक्येषु विश्वासः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

५—(दीक्षा) नियमव्रतयोः शिक्षा । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य षुष्ठोऽपानः स युज्ञः ॥ ६ ॥

० । षुष्ठः । अपानः । सः । युज्ञः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का-(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (षष्ठः) छठा (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (स यज्ञः) वह यज्ञ है [मानो वह परमेश्वर और विद्वानों का सत्कार, परस्पर संयोग और विद्या आदि दान है] ॥ ६ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य सप्तमोऽपानस्ता इमा दक्षिणाः ॥७॥

० । सप्तमः । अपानः । ताः । इमाः । दक्षिणाः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का-(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (सप्तमः) सातवां (अपानः) अपान [प्रश्वास] है, (ताः) वे (इमाः) ये (दक्षिणाः) दक्षिणायें हैं [मानो वह यज्ञ समाप्ति पर विद्वानों के सत्कारद्रव्य हैं] ॥ ७ ॥

भावार्थ—जैसे सामान्य मनुष्य ज्ञान प्राप्ति के लिये पौर्णमासी आदि यज्ञ करके श्रद्धावान् होते हैं, वैसे ही विद्वान् अतिथि सन्न्यासी उस कार्मिक यज्ञ आदि के स्थान पर अपनी जितेन्द्रियता से मानसिक यज्ञ करके यज्ञ फल प्राप्त करते हैं, अर्थात् ब्रह्मविद्या ज्योतिषविद्या आदि अनेक विद्याओं का प्रचार करके संसार में प्रतिष्ठा पाते हैं ॥ १–७ ॥

मनु महाराज कहते हैं—अ० ४ श्लो० २३ [वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचं च सर्वदा । वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्वृत्तिमक्षयाम्] ॥

कोई कोई विद्वान् वाणी और प्राण [के संयम] में अक्षय यज्ञसिद्धि देखते हुये वाणी में प्राण का और प्राण में वाणी का हवन करते हैं [अर्थात् वाणी और प्राण का संयम करते हैं] ॥

६—(यज्ञः) यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । पा० ३ । ३ । ६० । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु–नङ् । परमेश्वरविद्वत्सत्कार–परस्परसंयोग । विद्यादि–दानव्यवहारः । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

७—(दक्षिणाः) यज्ञसमाप्तौ विद्वद्भ्यः सत्कारद्रव्याणि । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

सूक्तम् १७ ॥

१—१० ॥ व्रात्यो देवता ॥ तस्य व्रात्यस्य १—१० दैवी पङ्क्तिः ; योऽस्येति १, ५ प्राजापत्योष्णिक् ; योऽस्येति २, ७ आसुर्यनुष्टुप् ; योऽस्येति ३ याजुषी पङ्क्तिः ; योऽस्येति ४ साम्न्युष्णिक् ; योऽस्येति ६ याजुषी त्रिष्टुप् ; समानमिति ८ आर्ची पङ्क्तिः ; यदादित्यमिति ९ साम्नी त्रिष्टुप् ; एकमिति १० साम्न्यनुष्टुप् ॥

व्रात्यसामर्थ्योपदेशः—व्रात्य के सामर्थ्य का उपदेश ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य प्रथमो व्यानः सेयं भूमिः ॥ १ ॥

० । अस्य । प्रथमः । वि-आनः । सा । इयम् । भूमिः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (प्रथमः) पहिला (व्यानः) व्यान [शरीर में फैला वायु] है, (सा) सो (इयम् भूमिः) यह भूमि है [अर्थात् वह भूगर्भविद्या, राज्यपालन आदि विद्या का उपदेश करता है] ॥ १ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य द्वितीयो व्यानस्तदन्तरिक्षम् ॥ २ ॥

० । अस्य । द्वितीयः । वि-आनः । तत् । अन्तरिक्षम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (द्वितीयः) दूसरा (व्यानः) व्यान [शरीर में फैला हुआ वायु] है, (तत्) वह (अन्तरिक्षम्) मध्यलोक है [अर्थात् वह वायुमण्डल, मेघमण्डल आदि का ज्ञान देता है] ॥ २ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य तृतीयो व्यानः सा द्यौः ॥ ३ ॥

० । अस्य । तृतीयः । वि-आनः । सा । द्यौः ॥ ३ ॥

१—(व्यानः) सर्वशरीरव्यापको वायुः (भूमिः) भूगर्भविद्या राज्यपालनादिविद्या च । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

२—(अन्तरिक्षम्) मध्यलोकस्थवायुमण्डलमेघमण्डलादिज्ञानम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (तृतीयः) तीसरा (व्यानः) व्यान [शरीर में फैला हुआ वायु] है, (सा) वह (द्यौः) सूर्य वा आकाश है [अर्थात् वह सूर्य के ताप आकर्षण आदि और आकाश के फैलाव आदि की विद्या को जताता है] ॥ ३ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य चतुर्थो व्यानस्तानि नक्षत्राणि ॥ ४ ॥

० । अस्य । चतुर्थः । वि-आनः । तानि । नक्षत्राणि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का–(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (चतुर्थः) चौथा (व्यानः) व्यान [सब शरीर में फैला हुआ वायु] है, (तानि) वे (नक्षत्राणि) चलने वाले तारागण हैं [अर्थात् वह तारागणों के परस्पर आकर्षण रखने, अपने अपने मार्ग पर चलने और उछलने डूबने आदि का ज्ञान बताता है] ॥ ४ ॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य पञ्चमो व्यानस्त ऋतवः ॥ ५ ॥

० । अस्य । पञ्चमः । वि-आनः । ते । ऋतवः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का–(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (पञ्चमः) पाचवां (व्यानः) व्यान [सब शरीर में फैला हुआ वायु] है, (ते) वे (ऋतवः) ऋतुयें हैं [अर्थात् वह वसन्त आदि ऋतुओं के क्रम और कारण आदि का उपदेश करता है] ॥५॥

तस्य व्रात्यस्य । योऽस्य षष्ठो व्यानस्त आर्तवाः ॥ ६ ॥

० । अस्य । षष्ठः । वि-आनः । ते । आर्तवाः ॥ ६ ॥

३—(द्यौः) सूर्यतापाकर्षणादिविद्या । आकाशस्य विस्तारादिविद्या । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

४—(नक्षत्राणि) अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । उ० ३ । १०५ । णक्ष गतौ—अत्रन् । गतिशीलानां तारागणानां परस्पराकर्षणादिज्ञानम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

५—(ऋतवः) वसन्तादीनां क्रमकारणादिबोधः अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का–(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (षष्ठः) छठा (व्यानः) व्यान [सब शरीर में फैला हुआ वायु] है, (ते) वे (आर्तवाः) ऋतुओं में उत्पन्न पदार्थ हैं [अर्थात् वह फूल फल आदि की उत्पत्ति और उपकार का ज्ञान देता है] ॥ ६ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । यो॑ऽस्य सप्त॒मो व्या॒नः स सं॑वत्स॒रः ॥ ७ ॥

० । यः । अ॒स्य॒ । स॒प्त॒मः । वि॒-आ॒नः । सः । स॒म्-व॒त्स॒रः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] का–(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (सप्तमः) सातवां (व्यानः) व्यान [सब शरीर में फैला हुआ वायु] है, (सः) वह (संवत्सरः) संवत्सर है [अर्थात् वर्ष में ऋतु महीने आदि कैसे बसते हैं और सब मनुष्य आदि प्राणी कैसे उसका उपभोग करते हैं, इस का वह ज्ञान कराता है] ॥ ७ ॥

भावार्थ–सत्यव्रतधारी महात्मा अतिथि सन्न्यासी अपने प्रत्येक व्यान वायु की चेष्टा में संसार का उपकार करता है, जैसे वह प्रथम व्यान में भूमिविद्या, दूसरे में अन्तरिक्षविद्या, तीसरे में सूर्यविद्या वा आकाशविद्या, चौथे में नक्षत्र-विद्या, पांचवें में वसन्त आदि ऋतुविद्या, छठे में ऋतुओं में उत्पन्न पुष्प फल आदि पदार्थविद्या और सातवें में संवत्सर अर्थात् काल की उपभोगविद्या का उपदेश करता है ॥ १–७ ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य । स॒मा॒नम॑र्थं॒ परि॑ यन्ति दे॒वाः सं॑वत्स॒रं वा

ए॒तदृ॒तवो॑ऽनु॒परि॑यन्ति॒ व्रात्यं॑ च ॥ ८ ॥

० । स॒मा॒नम् । अर्थ॑म् । परि॑ । य॒न्ति॒ । दे॒वाः । स॒म्-व॒त्स॒रम् ।

६—(आर्तवाः) ऋतुभवानां पुष्पफलादिपदार्थानां ज्ञानम् । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

७–(संवत्सरः) संपूर्वाच्चित् । उ० ३ । ७२ । सम्+वस निवासे सरन्, स च चित् । संवसन्ति वसन्तादयो यत्र । कालोपभोगविद्या । अन्यत् पूर्ववत् स्पष्टं च ॥

वै । एतत् । ऋतवः । अनु-परियन्ति । व्रात्यम् । च ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] के-(समानम्) एक से अर्थात् धार्मिक (अर्थम्) अर्थ [विचार] को (देवाः) विद्वान् लोग (परि) सब ओर से (यन्ति) प्राप्त करते हैं, (च) और (व्रात्यम्) उस व्रात्य [सत्यव्रतधारी पुरुष] के (वै) निश्चय करके (एतत्) इस प्रकार से (अनुपरियन्ति) पीछे घिर कर चलते हैं; [जैसे] (ऋतवः) ऋतुयें (संवत्सरम्) वर्षकाल के [पीछे चलते हैं] ॥ ८ ॥

भावार्थ—जो सत्यव्रतधारी परोपकारी सन्यासी हो, सब विद्वान् लोग उसी के न्याययुक्त वेदानुकूल मार्ग पर चलें और सब मिलकर उसी से प्रीति करें, जैसे सब ऋतुयें और महीने आदि वर्ष में मिले रहते हैं ॥ ८ ॥

तस्य व्रात्यस्य । यदादित्यमभिसंविशन्त्यमावास्यां चैव तत्पौर्णमासीं च ॥ ९ ॥

० । यत् । आदित्यम् । अभि-संविशन्ति । अमा-वास्याम् । च । एव । तत् । पौर्ण-मासीम् । च ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] के-(आदित्यम्) प्रकाशमान गुण में (यत्) जब (अभिसंविशन्ति) वे [विद्वान्—मन्त्र ८] सब ओर से यथावत् प्रवेश करते हैं, (तत् एव) तब ही

८—(समानम्) सम्+अन जीवने-घञ् । यद्वा सम्+आङ्+णीञ् प्रापणे-ड । एकम् । धार्मिकम् (अर्थम्) उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । उ० २ । ४ । ऋ गतिप्रापणयोः—थन् । विचारम् । प्रयोजनम् (परि) सर्वतः (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (देवाः) विद्वांसः (संवत्सरम्) द्वादशमासात्मकं कालम् (वै) निश्चयेन (एतत्) अनेन प्रकारेण (ऋतवः) वसन्तादयः (अनुपरियन्ति) अनुसृत्य सर्वतः प्राप्नुवन्ति (व्रात्यम्) सत्यव्रतधारिणं पुरुषम् (च) समुच्चये ॥

९—(यत्) यदा (आदित्यम्) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । आङ्+दीपी दीप्तौ-यक् । पृषोदरादिरूपम् । आदीप्यमानं गुणम् (अभिसंविशन्ति) अभितः सर्वतः सम्यक् प्रविशन्ति । प्राप्नुवन्ति ते देवाः—म० ८ (अमावास्याम्)

(अमावास्याम्) साथ साथ बसने की क्रिया में (च च) और (पौर्णमासीम्) पूरे मापने [निश्चय करने] की क्रिया में [वे प्रवेश करते हैं] ॥ ६ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग आप्त सन्यासी अतिथि के सत्संग से परस्पर उपकार और पदार्थों की परीक्षा आदि विद्यायें ग्रहण करें ॥ ६ ॥

तस्य व्रात्यस्य । एकं तदेषाममृतत्वमित्याहुतिरेव ॥ १० ॥

० । एकम् । तत् । एषाम् । अमृत-त्वम् । इति । आ-हुतिः । एव ॥ १० ॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] की—(आहुतिः) आहुति [दानक्रिया] (एव) ही (एषाम्) इन [विद्वानों] का (एकम्) केवल (तत्) वह [प्रसिद्ध] (अमृतत्वम्) अमरपन [जीवन अर्थात् पुरुषार्थ] है—(इति) यह निश्चित है ॥ १० ॥

भावार्थ—जब विद्वान् सन्यासी अपने आत्मा को संसार की भलाई में लगा देता है, विद्वान् लोग उसकी मर्यादा को मानकर पुरुषार्थ करते और क्लेशों को त्याग कर आनन्द भोगते हैं ॥ १० ॥

सूक्तम् १८ ॥

१—५ ॥ व्रात्यो देवता ॥ १ दैवी पङ्क्तिः ; २, ३, आर्ची बृहती ; ४ आर्च्यनुष्टुप् ; ५ साम्न्युष्णिक् ॥

व्रात्यसामर्थ्योपदेशः—व्रात्य के सामर्थ्य का उपदेश ॥

अ० ७ । ७६ । १ । अमावस्यदन्यतरस्याम् । पा० ३ । १ । १२२ । अमा+वस निवासे—एयत्, टाप् । अमा सह निवसन्ति प्राणिनो यस्यां क्रियायां ताम् (च) (एव) (तत्) तदा (पौर्णमासीम्) अ० ७ । ८० । १ । पूर्ण+मसी परिणामे परिमाणे च—घञ् । पूर्णमासादण् । वा० पा० ४ । २ । ३५ । पूर्णमास—अण् । पूर्णो मासः परिमाणं परीक्षणं यस्यां क्रियायां ताम् (च) ॥

१०—(एकम्) केवलम् (तत्) प्रसिद्धम् (एषाम्) देवानाम् । विदुषाम् (अमृतत्वम्) अमरणम् । जीवनम् । पुरुषार्थम् (इति) एवं निश्चितम् (आहुतिः) समन्ताद् दानक्रिया (एव) अवधारणे ॥

तस्य॒ व्रात्य॑स्य ॥ १ ॥ तस्य॑ । व्रात्य॑स्य ॥ १ ॥

यद॑स्य॒ दक्षि॑ण॒मक्ष्य॒सौ स आ॑दि॒त्यो यद॑स्य स॒व्यमक्ष्य॒सौ स

च॒न्द्रमाः॑ ॥ २ ॥

यत् । अ॒स्य॒ । दक्षि॑णम् । अक्षि॑ । अ॒सौ । सः । आ॒दि॒त्यः ।

यत् । अ॒स्य॒ । स॒व्यम् । अक्षि॑ । अ॒सौ । सः । च॒न्द्रमाः॑ ॥२॥

भाषार्थ—(तस्य) उस (व्रात्यस्य) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] को ॥ १ ॥ (यत्) जो (अस्य) इस [व्रात्य] की (दक्षिणम्) दाहिनी (अक्षि) आंख है, (सः) सो (असौ) वह (आदित्यः) चमकता हुआ सूर्य है, और (यत्) जो (अस्य) इस की (सव्यम्) बायीं (अक्षि) आंख है, (सः) सो (असौ) वह (चन्द्रमाः) आनन्दप्रद चन्द्रमा है ॥ २ ॥

भावार्थ—आप्त सन्यासी पूर्ण दृष्टि से सब मर्यादाओं को जांचकर अपनी विद्या से सूर्य चन्द्रमा के समान उपकार करता है ॥ १, २ ॥

यो॑ऽस्य॒ दक्षि॑णः॒ कर्णो॒ऽयं सो अ॒ग्निर्यो॑ऽस्य स॒व्यः कर्णो॒ऽयं स

पव॑मानः ॥ ३ ॥

यः । अ॒स्य॒ । दक्षि॑णः । कर्णः॑ । अ॒यम् । सः । अ॒ग्निः । यः ।

अ॒स्य॒ । स॒व्यः । कर्णः॑ । अ॒यम् । सः । पव॑मानः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (अस्य) इस [व्रात्य] का (दक्षिणः) दाहिना (कर्णः) कान है, (सः) सो (अयम्) यह (अग्निः) व्यापक अग्नि है, (यः) जो (अस्य) इस का (सव्यः) बायां (कर्णः) कान है, (सः) सो (अयम्) यह (पवमानः) शोधक वायु है ॥ ३ ॥

१, २—(यत्) (अस्य) (दक्षिणम्) अवामम् (अक्षि) नेत्रम् (असौ) (सः) प्रसिद्धः (आदित्यः) आदीप्यमानः सूर्यः (सव्यम्) वामम् (चन्द्रमाः) आह्लादकश्चन्द्रलोकः । अन्यत् पूर्ववत् सुगमं च ॥

३—(यः) (अस्य) व्रात्यस्य (दक्षिणः) अवामः (कर्णः) श्रोत्रम् (अयम्) (सः) (अग्निः) व्यापकोऽग्निः (सव्यः) वामः (पवमानः) दोषशोधको वायुः । अन्यद् गतं स्पष्टं च ॥

भावार्थ—विद्वान् अतिथि अपने स्वस्थ सचेत कानों द्वारा विद्याओं का श्रवण करके अग्नि समान व्यापक और पवन के समान दोषनाशक होकर संसार में सुख बढ़ाता है ॥ ३ ॥

अहोरात्रे नासिके दितिश्चादितिश्च शीर्षकपाले संवत्सरः शिरः ॥ ४ ॥

अहोरात्रे इति । नासिके इति । दितिः । च । अदितिः । च । शीर्षकपाले इति शीर्ष-कपाले । सम्-वत्सरः । शिरः ॥ ४ ॥

भावार्थ—[इस व्रात्य के] (नासिके) दो नथने (अहोरात्रे) दिन रात्रि, (च) और (शीर्षकपाले) मस्तक के दोनों खोपड़े (दितिः) दिति [खण्डित विकृति अर्थात् विनश्वर सृष्टि] (च) और (अदितिः) अदिति [अखण्डित प्रकृति अर्थात् नाशरहित जगत् सामग्री] हैं और [उसका] (शिरः) शिर (संवत्सरः) संवत्सर [कालज्ञान] है ॥ ४ ॥

भावार्थ—सन्यासी अपने नथने श्वास प्रश्वास के मार्गों को दिन रात्रि के समान बहुत बड़ा मान कर मस्तक के खोपड़ों में सृष्टि और प्रकृति के नियमों को और मस्तक के भीतर कालज्ञान प्राप्त करता है अर्थात् वह अपनी स्वस्थ सचेत इन्द्रियों द्वारा समस्त संसार के ज्ञान को ग्रहण करता है ॥ ४ ॥

अह्ना प्रत्यङ् व्रात्यो रात्र्या प्राङ् नमो व्रात्याय ॥ ५ ॥

अह्ना । प्रत्यङ् । व्रात्यः । रात्र्या । प्राङ् । नमः । व्रात्याय ॥ ५ ॥

भावार्थ—(व्रात्यः) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] (अह्ना) दिन के साथ (प्रत्यङ्) सामने जाने वाला और (रात्र्या) रात्रि के साथ (प्राङ्)

४—(अहोरात्रे) रात्रिदिने (नासिके) नासाच्छिद्रे (दितिः) खण्डिता विकृतिः । विनश्वरा सृष्टिः (च) (अदितिः) अखण्डिता विनाशरहिता प्रकृतिः । जगत्सामग्री (शीर्षकपाले) शिरोऽस्थिनी (संवत्सरः) संवत्सर-ज्ञानमित्यर्थः ॥

५—(अह्ना) दिनेन सह (प्रत्यङ्)प्रति + अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । प्रतिगतः । अभिमुखः (व्रात्यः) सत्यव्रतधारी पुरुषः (राज्या) (प्राङ्) प्र+

आगे को चलने वाला है, (व्रात्याय) व्रात्य [सत्यव्रतधारी अतिथि] के लिये (नमः) नमस्कार [अर्थात् सत्कार होवे] ॥ ५ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् अतिथि दिन राति पुरुषार्थ से विघ्नों को हटा कर उन्नति करता और कराता है, सब गृहस्थ लोग उसका निरन्तर आदर सत्कार

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

इति पञ्चदशं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजी राव गायक-
वाड़ाधिष्ठित बड़ोदे पुरीगतश्रावणमासदक्षिणापरीक्षायाम्
ऋक्सामाथर्ववेदभाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्री पण्डित
क्षेमकरणदास त्रिवेदिना
कृते अथर्ववेदभाष्ये पञ्चदशं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे कार्तिकमासे कृष्णसप्तम्यां तिथौ १९७५
[पञ्चसप्तत्युत्तर एकोनविंशतिशतके] विक्रमीये संवत्सरे
धीर-वीर-चिरप्रतापि-महायशस्वि
श्रीराजराजेश्वर पञ्चमजार्ज महोदयस्य
सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात्

मुद्रितम्—मार्गशीर्षशुक्ला २ संवत् १९७५ ता० ५ दिसम्बर १९१८ ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । प्रकर्षेण गतः । अग्रगामी (नमः) सत्कारः (व्रात्याय) सत्यव्रतधारिणे विदुषे ॥

अथर्ववेदभाष्य सम्मतियां ॥

श्रीमती आर्य प्रतिनिधिसभा, पंजाब, गुरुदत्त भवन लाहौर अन्तरंग सभा के प्रस्ताव संख्या ३ तिथि ६-१२-१९ की प्रति ।

ला० दीवान चन्द्र प्रतिनिधि आर्य समाज बटाला का प्रस्ताव, कि पं० क्षेमकरणदास को अथर्ववेद भाष्य के लिये ४०) मासिक की सहायता दी जावे, उपस्थित हुआ । निश्चय हुआ कि २५) मासिक की सहायता एक वर्ष के लिये दी जावे और उसके परिवर्तन में उतने मूल्य की पुस्तकें उनसे स्वीकार की जावें ॥

श्रीमती आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रदेश आगरा और अवध, स्थान बुलन्दशहर, अन्तरंग सभा ता० ४ जून १९१९ ई० के निश्चय संख्या १३ (अ) और (ब) की लिपि ।

(अ) समाजों में गश्ती चिट्ठी भेजी जावें कि वे इस भाष्य के ग्राहक बनें तथा अन्यों को बनावें ।

(ब) सभा सम्प्रति १ वर्ष पर्यन्त १५) मासिक एक क्लर्क के लिये पं० क्षेमकरणदास जी को देवे, जिसका बिल उक्त पंडित जी कार्यालय सभा में भेजते रहें । इस धन के बदले में पंडित जी उतने धन की पुस्तकें सभा को देंगे।

लिपि गश्ती चिट्ठी श्रीमती आर्यप्रतिनिधि सभा जो पूर्वोक्त निश्चय के अनुसार समाजों को भेजी गयी (संख्या ५८७६ प्राप्त २० जुलाई १९१९ ई०)

॥ ओ३म् ॥

मान्यवर, नमस्ते !

आप को ज्ञात होगा कि आर्यसमाज के अनुभवी वयोवृद्ध विद्वान् श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी गत कई वर्षों से बड़ी योग्यता पूर्वक अथर्ववेद का भाष्य कर रहे हैं । आप ने महर्षि दयानन्द के अनुसार ही इस भाष्य का करने का प्रयत्न किया है । भाष्य काण्डों में निकलता है अब तक ६ कांड निकल चुके हैं । आर्यसमाज के वैदिक साहित्य सम्बन्ध में वस्तुतः यह बड़ा महत्त्वपूर्णकार्य हो रहा है । त्रिवेदी महाशय के भाष्य की जानकारों ने खूब प्रशंसा की है । परन्तु खेद है कि अभी आर्यसमाज में उच्च कोटि के साहित्य को पढ़ने की ओर लोगों की बहुत कम रुचि है । जिसके कारण त्रिवेदी जी अर्थ हानि उठा रहे हैं । भाष्य के ग्राहक बहुत कम हैं । लागत तक वसूल नहीं होती । वेदों का पढ़ना पढ़ाना और सुनना सुनाना आर्यमात्र का प्रधान कर्त्तव्य है । अतएव सविनय निवेदन है कि वैदिक धर्मीमात्र श्री त्रिवेदी को उनके महत्त्वपूर्ण गुरुतर कार्य में साहस, दान करें । स्वयम् ग्रहक बनें और दूसरों को बनावें । ऐसा करने से भाष्यकार महाशय उसे छापने की अर्थ सम्बन्धिनी चिन्ताओं से मुक्त होकर भाष्य को और भी अधिक उत्तमता से सम्पादन करने की ओर प्रवृत्त होंगे । आशा है कि वेदों के प्रेमी उक्त प्रार्थना पर ध्यान दे इस ओर अपना कुछ कर्त्तव्य समझेंगे । प्रत्येक आर्य के घर में वेदों के भाष्य होने चाहिये । समाजके पुस्तकालयों में तो उनका रखना बहुत ही जरूरी है । भाष्य के प्रत्येक कांड का मूल्य त्रिवेदी जी ने बहुत ही थोड़ा रक्खा है ।

त्रिवेदी जी से पत्र व्यवहार ५२ लूकरगंज, प्रयाग के पते पर कीजिये । जल्दी से भाष्य मंगाइये ।

भवदीय,—

नन्दलाल सिंह,

BSc. LL. B. उपमन्त्री ।

चिट्ठी संख्या ६७० तिथि १०—१२—१९१४। कार्यालय श्रीमती आर्य-प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त आगरा व अवध, बुलन्दशहर।

आपका पत्र संख्या १०१ तथा अथर्ववेद भाष्य का तृतीय कांड मिला। इस कृपा के लिये अनेक धन्यवाद हैं। वास्तव में आप आर्यसमाज के साहित्य को समृद्धि शाली बनाने में बड़ा कार्य कर रहे हैं, आपकी विद्वत्ता और कृपा के लिये आर्य संसार ही नहीं, प्रत्युत प्रत्येक शिखा सूत्र धारी को आभारी होना चाहिये। ईश्वर आप को उत्तरोत्तर उस महत्त्व पूर्ण कार्य के सम्पादन और समाप्त करने के लिये शक्ति प्रदान करें, ऐसे उपयोगी ग्रन्थ प्रकाशन को आप सदैव जारी रक्खें यही प्रार्थना है।

भवदीय

मदनमोहन सेठ

(एम० ए०, एल० एल० बी०) मन्त्री सभा।

श्रीमान् पण्डित **तुलसीराम स्वामी**—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्तप्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—१९१३।

ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्रीस्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री प० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया, जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय **नारायणप्रसाद जी**—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा, संयुक्तप्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४ जनवरी १९१३।

श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक्, साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैं ने सम्पूर्ण [प्रथम] कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द जी की शैली के अनुसार भावपूर्ण संक्षिप्त और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौनसा शब्द आया, फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्यसमाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्यसमाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रक्खे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ करके एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का

उद्योग किया है। ईश्वर उनको बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें निर्विघ्नता के साथ यह शुभ कार्य पूरा हो...छपाई और कागज़ भी अच्छा है।

श्रीयुत महाशय **मुन्शीराम जी**—जिज्ञासु मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल कांगड़ी हरिद्वार—पत्र संख्या ६४ तिथि २७-१०-१९०९।

अथर्ववेद भाष्य आप का दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूं आप का परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९०९।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत पं० **शिवशंकर शर्मा**—काव्यतीर्थ-छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार, वेदतत्वादि ग्रंथकर्त्ता वेदाध्यापक कांगड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि, सम्पादक आर्यमित्र—८ फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य। श्री पं० क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है।... आप बहुत दिनों तक सरकारी नौकरी कर और अब वहाँ से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आपने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ौदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पंडित **भीमसेन शर्मा इटावा**—उपनिषद् गीतादि भाष्यकर्ता वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा, फ़रवरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित क्षेमकरण दास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में......अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है...भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ़ है, अतएव भाष्य भी आर्य सामाजिक शैली का हुआ है। तब भी कई अंशों में स्वामी दयानन्द के भाष्य से अच्छा है। और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है।

श्रीमती पंडिता **शिवप्यारी देवी** जी, १३७ हकीम देवी प्रसाद जी अतरसुइया, प्रयाग, पत्र ता० २१-१०-१९१५॥

श्रीयुत पण्डित जी नमस्ते,

महेवा के पते से आप का भेजा हुआ पत्र और अथर्ववेद भाष्य चौथा कांड मिला, मैंने चारों कांड पढ़े, पढ़कर अत्यन्त आनन्द प्राप्त हुआ। आप ने हम सभों पर अत्यन्त कृपा की है आप को अनेकों धन्यवाद हैं। आशा है कि पाँचवाँ कांड भी शीघ्र तैयार होकर वी० पी० द्वारा मुझे मिलेगा।

दो पुस्तक हवनमन्त्राः की जिसका मूल्य ।)॥ है, कृपाकर भेज दीजिये मेरी एक बहिन को आवश्यकता है।

श्रीयुत पण्डित **महावीर प्रसाद द्विवेदी**—कानपुर, सम्पादक सरस्वती प्रयाग, फ़रवरी १६१३।

अथर्ववेद भाष्य—श्रीयुत क्षेमकरण दास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और श्रम का यह फल है, कि आप ने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है...बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूल मन्त्र, पद पाठ, हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर, टिप्पणी आदि से आप ने अपने भाष्य को अलंकृत किया है...आप की राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आप का भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेदभाष्य के ढंग का है।

श्रीयुत पण्डित **गणेश प्रसाद शर्मा**—संपादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तहगढ़, ता० १२ अप्रैल १६१३।

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी, उसकी पूर्ति का आरम्भ होगया। यह भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थयुक्त भाषार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये धात्वर्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है, वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझ कर भी ग्राहक होना चाहिये कि उनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उससे कार्य लिया जा सकता है।

बाबू **कालिकाप्रशाद जी**—सिल्क मर्चेन्ट कमनगढ़ा बनारस सिटी संख्या ५८६ ता० २७-३-१२।

आप का भेजा अथर्ववेद भाष्य का वी० पी० मिला, मैं आप का भाष्य देख कर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर सहाय करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें। आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ समाधि लगाकर पूर्ण करेंगे। मेरा नाम ग्राहकों में लिख लीजिये, जब २ अङ्क छपें मेरे पास भेज देना।

श्रीयुत महाशय **रावत हरप्रसाद सिंहजी वर्मा**, मु० एकडला पोस्ट किशुनपुर, जिला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसम्बर १६१३।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है। आप ने यह साहस दिखाकर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है। ईश्वर आप को वेद भण्डार के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करें।

श्रीयुत महाशय **पंडित श्रीधर पाठक जी, (सभापति हिन्दी साहित्य सम्मेलन लखनऊ)**—मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता. सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेंट सेक्रेटरियट, पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३।

आपका अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ। आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी। आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है।

प्रकाश लाहौर १२ आषाढ़ संवत् १९७३ (२५ जून १९१६—लेखक श्रीयुत पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर जी)

हम पण्डित क्षेमकरणदास जी का धन्यवाद करने से नहीं रह सकते—स्वामी (दयानन्द) जी ने लिखा है—कि वेद का पढ़ना पढ़ाना आर्यों का परम धर्म है—इसके अनुकूल श्री पंडित जी अपना समय वेद अध्ययन में लगाते हैं—और आर्यों के लिये परम उपयोगी पुस्तक प्रकाशित करने में पुरुषार्थ करते रहते हैं—पंडित जी ने इस समय तक हवन मन्त्रों तथा रुद्राध्याय का भाषा में अर्थ प्रसिद्ध किया है—जो कि आर्यों के लिये पठन पाठन में उपयोगी हैं। इस सम्बन्ध में यह अथर्ववेद के पांच कांड छपवा कर निःसन्देह बड़ा लाभ पहुंचाया है। आर्यों की जो शिक्षा प्रणाली थी उसको टूटे आज पांच हज़ार वर्ष हो चुके हैं। ऐसे अंधेरे के समय में स्वामी जी ने वेद के ऊपर लोगों के भीतर दृढ़ विश्वास उत्पन्न करके एक धर्म का दीपक प्रकाशित किया। परन्तु हमें शोक यह है वेद के पढ़ने पढ़ाने में आर्य लोग इतना समय नहीं लगाते जितना वे प्रबन्ध सम्बन्धी झगड़ों की बातों में लगाते हैं। हमारा विश्वास है कि जब तक पं० क्षेमकरणदास जी जैसे वेदाभ्यासी पुरुषार्थी लोग अपना समय वेदों के खोज में न लगावेंगे तब तक आर्य समाज का कोई गौरव नहीं बढ़ सकता। अथर्ववेद के अर्थ खोजने में बड़ी कठिनता है। इसके ऊपर सायण भाष्य उपलब्ध नहीं होता, जो इस समय तक छपा हुआ है वह बड़ी अधूरी दशा में है, सूक्त के सूक्त ऐसे हैं कि जिनके ऊपर अब तक कोई टीका नहीं हुई।... ..... इस समय जो पांच कांडों का भाष्य पंडित जी ने प्रकाशित किया है उसके लिखने का ढंग बड़ा अच्छा और सुगम है। प्रथम उन्होंने सूक्त के तथा मन्त्रों के देवता दिये हैं—पश्चात् छन्द...विद्वानों का यही काम है कि वह जैसे जैसे साधन उनके पास हों वैसा वैसा सोच कर वेद मन्त्रों का अर्थ प्रकाशित करें। ऐसे सैकड़ों प्रयत्न जब होंगे, तब सच्चे अर्थ खोज करना आगामी विद्वानों को सरल होगा। परन्तु इस समय बड़ी भारी कठिनाई यह है कि प्रकाशित पुस्तकों के लिये पर्याप्त संख्या में ग्राहक नहीं मिलते हैं और विद्वानों के पास सम्पत्ति का अभाव होने के कारण हानि के डर से पुस्तकों का प्रकाशित करना बन्द होता है। इसलिये सब आर्यों को परम उचित है कि पंडित क्षेमकरणदास जी जैसे विद्वान् पुरुषार्थी के ग्रन्थ मोल लेकर उनको अन्य ग्रन्थ प्रकाशित करने की आशा देते रहें। त्रिवेदी जी कोई धनाढ्य पुरुष नहीं हैं, उन्होंने अपनी सारी सम्पत्ति जो कुछ उनके पास है लगा दी है...... ...त्रिवेदी जी ने जो कुछ किया है वह वैदिक धर्म के प्रेम से प्रवृत्त होकर—इस लिये न केवल सब आर्य पुरुषों का यह कर्त्तव्य है कि इस भाष्य को मोल लेकर त्रिवेदी जी को उत्साहित करें किन्तु धनाढ्य आर्य पुरुषों का यह भी कर्त्तव्य है कि उनकी आर्थिक सहायता करें।

The VIDY ADHIKARI (Minister of Education), *Baroda State, letter No* 624 *dated 6th February* 1913.

...It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled अथर्ववेद भाष्यम्. It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them ...also add on the address lable " For Encouragement Fund.

RAI THAKUR DATTA RETIRED DISTRICT JUDGE. Dera Ismail Khan Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya:—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverance that you should have undertaken at an advanced age I wish I had a portion of your will-power.

Letter dated 30th April 1914.

I very much admire your labour of lore and hope...the venture will not fail for want of pecuniary support

---

THE MAGISTRATE OF ALLAHAABD.

Letter No. 912 dated 21st May 1915.

Has the honour to request him to be so good as to send a copy each of the Ist and 3rd Kandas of Atharva Veda Bhashya to this office for transmission to the India Office, London.

THE ARYA PATRIKA LAHORE APRIL 18 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or commentary on the *Atharva Veda*, which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverance and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature .....The arrangement is good, the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious; they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini, *Unadikosha* of Dayananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works......The Pandit appears to have laboured very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind. Cross references to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work, and hope that Pandit Khem Karn Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves .....Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest......

N.B.—The printing and paper are good, the price is moderate.